DOI: 10.5281/zenodo.23545170

ULUSLARARASI İKTİSAT ALANINDA GÜNCEL GELİŞMELER VE TEMATİK İNCELEMELER

Editör
Prof. Dr. Mustafa Taşlıyan

Uluslararası İktisat Alanında Güncel Gelişmeler ve Tematik İncelemeler

Editör

Prof. Dr. Mustafa Taşlıyan

İmtiyaz Sahibi
Platanus Publishing®

Editör
Prof. Dr. Mustafa Taşlıyan

Kapak & Mizanpaj & Sosyal Medya
Platanus Yayın Grubu

Birinci Basım
Ekim, 2026

Yayımcı Sertifika No
45813

ISBN
978-625-6971-90-5

©copyright
Bu kitabın yayım hakkı Platanus Publishing'e aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin alınmadan
hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Adres: Natoyolu Cad. Fahri Korutürk Mah. 157/B, 06480,
Mamak, Ankara, Türkiye.

Telefon: +90 312 390 1 118
web: www.platanuspublishing.com
e-mail: platanuskitap@gmail.com

Platanus Publishing®

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1..... 5

Kıyıdaki Odunlardan Reform Masasına: Kurumsal İktisatta Tasarım ve Kendiliğinden Düzen

Ayşe Akbaba Sadım

BÖLÜM 2..... 25

Türkiye'nin Tarım ve Gıda Sisteminde İthal Maliyet Kırılganlığı 2023 Girdi-Çıktı Tabloları ve 2022-2024 Tedarikçi Yoğunlaşmasından Kanıtlar

Nihat Dağıstan

BÖLÜM 1

Kıyıdaki Odunlardan Reform Masasına: Kurumsal İktisatta Tasarım ve Kendiliğinden Düzen

Ayşe Akbaba Sadım [1]

[1] Arş. Gör., Yalova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü
ORCID: 0000-0002-1525-2257

Giriş

Sugden (1989, ss. 85-86), Yorkshire kıyısındaki bir balıkçı köyünde vaktiyle uygulanan yazısız bir kuralı aktarmaktadır. Kıyıya ilk ulaşan kişi, fırtınadan sonra sürüklenen odunları daha sonra gelenlerin müdahalesi olmaksızın dilediği gibi toplayabilmektedir. Topladığı odunları yığın hâline getirip üzerlerine iki taş koyduğunda bu yığınlar ona ait sayılmaktadır. Yığın iki yüksek gelgit daha geçtikten sonra hâlâ oradan alınmamışsa sahiplik hakkı ortadan kalkmaktadır. Bu şekilde ifade bulan "ilk gelen" kuralını aktaran kaynak, onun nasıl ortaya çıktığına ya da neden bu kurala uyulduğuna değinmemektedir. Köy halkının bu kuralı uygulatmak için mahkemeye ya da polise başvurmadığı ise açıkça anlaşılmaktadır. Sugden bu nedenle söz konusu kuralın kendi kendini uygulattığını belirtmekte ve onu Hayek'in kendiliğinden düzen adını verdiği olgunun örnekleri arasında saymaktadır. Kendiliğinden düzenin olmadığı hallerde aynı mülkiyet sorununa yasa koyucu da çözüm getirebilmektedir. Odun toplama hakkı yönetmelikle düzenlenebilmekte, uyuşmazlıklar da mahkemede karara bağlanabilmektedir.

Söz konusu iki yol, kurumsal iktisadın temel sorularından birini gündeme taşımaktadır. Kurumlar bilinçli bir tasarımın ürünü müdür, yoksa kimsenin öngörmediği etkileşim süreçlerinin mi? Bu ayrım, birbirini dışlayan iki yaklaşım türünden ziyade kurumsal değişimin farklı mekanizmalarını öne çıkaran analitik bir sınıflandırma olarak ele alınmaktadır. Sorunun önemi yalnızca kuramsal bir tercihten kaynaklanmamaktadır. Gelişmiş ülkelerin kurumlarının başka ülkelere aktarılıp aktarılamayacağı ve reformların neden çoğu zaman kâğıt üzerinde kaldığı tartışmaları da aynı temel soruna dayanmaktadır.

Kingston ve Caballero (2009), kurumsal değişim kuramlarını bu soru etrafında karşılaştırmaktadır. Bir grup kuram, kurumların siyasal süreçler aracılığıyla bilinçli biçimde yaratılmasını öne çıkarırken diğerleri kurumların evrimsel süreçler içinde kendiliğinden ortaya çıkmasına ağırlık vermektedir. Bununla birlikte bazı kuramlar tasarım ve evrim unsurlarını aynı açıklama içinde bir araya getirmektedir. Birlikteliği öngören bu kuramlarda bilinçli tasarım ile kendiliğinden değişim, gerçek dünyadaki süreçlerde birbirinden bütünüyle ayrılabilen mekanizmalar değildir.

Bu bölüm, kurumsal iktisadın düşünce tarihini tasarım ve kendiliğinden düzen ayrımı ekseninde yeniden okumayı amaçlamaktadır. Yazına katkısı ise üç noktada toplanmaktadır. İlk olarak düşünce tarihini ekoller arası bir kronoloji biçiminde değil, kurumların kaynağı sorusu etrafında düzenlemektedir. İkinci olarak Alman tarihsel iktisadı ile Amerikan kurumsalcılığı arasındaki bağı yöntemsel benzerliklerden çok, bilgi üretimi ile toplumsal reform arasında kurulan ilişki üzerinden ele almaktadır. Üçüncü olarak tasarım ile kendiliğinden düzen arasındaki ayrımın, kurumların ülkeler arası aktarımı, yerel uyarlama ve

biçimsel reformların işlevselliği üzerine yürütülen güncel kalkınma tartışmalarında yeniden ortaya çıktığını göstermeyi amaçlamaktadır.

Metin şöyle ilerlemektedir. Birinci kısım kurum kavramına ilişkin kural ve denge yaklaşımlarını karşılaştırmaktadır. İkinci ve üçüncü kısımlarda sırasıyla kendiliğinden düzen ve bilinçli tasarım gelenekleri incelenmekte, dördüncü kısım yeni kurumsal iktisadın bu iki geleneği hangi noktalarda buluşturduğuna odaklanmaktadır. Beşinci kısım tartışmayı kurumların ülkeler arası aktarımı ve güncel kurumsal reform yazınına taşımakta, son kısım ise bölümün ulaştığı sonuçları değerlendirmektedir.

1. Kurumu Tanımlamak ve Kural ile Denge Ayrımı

Kurum kavramı felsefe, sosyoloji, siyaset bilimi ve coğrafya gibi pek çok alanda kullanılmaktadır. Buna karşın kavramın ortak kabul gören bir tanımı bulunmamaktadır (Hodgson, 2006, s. 1). Kingston ve Caballero'ya (2009) göre kurumların nasıl kavramsallaştırıldığı, kurumsal değişimin nasıl açıklanacağını da doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle tasarım sorununa geçmeden önce başlıca kurum anlayışlarının tartışmayı nasıl etkilediğini ele almak gerekmektedir.

Kurumları kurallar üzerinden tanımlayan yaklaşımın en yaygın ifadelerinden biri North'un çalışmalarında bulunmaktadır. North (1990, s. 3), kurumları toplumdaki oyunun kuralları ve insan eliyle oluşturulmuş kısıtlar olarak nitelendirmektedir. Sonraki çalışmasında bu kısıtların yaptırımlar, tabular, gelenekler ve davranış kuralları gibi informel unsurlardan ve anayasalar, yasalar ve mülkiyet hakları gibi formel kurallardan oluştuğunu belirtmektedir (North, 1991, s. 97). Kurumların insan eliyle oluşturulmuş olması, onları salt fizik yasaları gibi insan eyleminden bağımsız kısıtlardan ayırmaktadır (Kingston & Caballero, 2009). Bununla birlikte bu özellik, kurumların zorunlu olarak bilinçli tasarlandığı anlamına gelmemekte, daha çok insan eylemiyle biçimlendiklerini ifade etmektedir.

Hodgson (2006, ss. 1-2, 13, 18) kurumları 'toplumsal etkileşimleri yapılandıran yerleşik ve gömülü sosyal kural sistemleri' olarak tanımlamaktadır. Aynı çalışmasında yazına yönelik bir uyarıda da bulunmaktadır. Ona göre kurum tartışmalarında kendiliğinden örgütlenen kurumlara aşırı ağırlık verilmekte, oysa bu kurumlar yalnızca özel durumları temsil etmektedir (Hodgson, 2006). Bu uyarı, kendiliğinden düzen ile bilinçli tasarım ayrımının kurumların nasıl kavramsallaştırıldığı hususunda da önem taşıdığını düşündürmektedir.

Kural yaklaşımı kurumları toplumsal etkileşimi yapılandıran yazılabilir ve değiştirilebilir kurallar olarak görmeye elverişli bir zemin sunarken denge yaklaşımı dikkati kuralların varlığından aktörlerin karşılıklı beklentilerine ve davranış örüntülerine kaydırmaktadır. Kingston ve Caballero'nun (2009) aktardığı üzere kurumlar, bireylerin davranışlara ilişkin beklentilerinin karşılıklı olarak birbirini doğruladığı kararlı davranış örüntüleriyle ilgilidir. Bu bakışta

kurumsal değişim yalnızca kuralların değiştirilmesini değil, aktörlerin birbirlerinin davranışlarına ilişkin beklentilerinin de değişmesini gerektirmektedir. Karşılıklı beklentileri etkilemeyen yeni bir kural, amaçlanan davranış değişikliğini yaratmayabilir. Girişteki odun toplama kuralı da biçimsel bir yaptırım mekanizmasından çok topluluk üyelerinin karşılıklı beklentileriyle sürdürülen bu tür bir düzenin örneğidir. Sugden (1989, s. 88), kendi kendini uygulatan bu davranış düzenliliklerini uzlaşımlar üzerinden çözümlemekte ve bireylerin, diğerlerinin de aynı davranışı sürdüreceğini bekledikleri ölçüde bu kurala uymaya devam edeceklerini göstermektedir.

İki yaklaşım arasındaki ilişki çağdaş yazında da sürmektedir. Hindriks ve Guala (2015, s. 459), denge temelli ve kural temelli açıklamaların tek başına yeterli olmadığını savunmaktadır. Onlara göre iki kuram birlikte ele alındığında kurumları "dengedeki kurallar" olarak kavrayan doygun bir açıklama çerçevesi ortaya çıkmaktadır. Hodgson (2015, ss. 497-500) ise kurumları tanımlama işinin onları anlama ve çözümleme işinden ayrı tutulması gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü tanımlar birer sınıflandırma aracı işlevi görmekte ve denge gibi davranışsal sonuçlara dayandırılmaları sorun yaratabilmektedir. Bu gerekçeyle Hodgson, örgütleri de kapsayan geniş bir kurum tanımını, yani kural sistemleri yaklaşımını savunmaktadır.

Bu tartışma, tasarım sorusu açısından önemli bir ayrımı görünür kılmaktadır. Kurum yalnızca biçimsel bir kuralın varlığıyla özdeşleştirildiğinde, iyi tasarlanmış bir kuralın başka bir toplumsal bağlama aktarılması kurumsal değişim için yeterliymiş gibi görünmektedir. Kural ile denge birlikte ele alındığında ise aktarılan düzenlemenin yeni ortamdaki aktörlerin beklentilerini ve davranışlarını değiştirerek işlerlik kazanıp kazanmayacağı da belirleyici hâle gelmektedir. Kurumsal aktarımın yalnızca kuralın biçimine değil, onu karşılayan toplumsal zemine de bağlı olduğu yönündeki bu çıkarım, bölümün ilerleyen kısımlarında yeniden ele alınacaktır. İzleyen iki kısım ise önce kendiliğinden düzen, ardından bilinçli tasarım geleneğinin düşünsel kökenlerine odaklanmaktadır.

2. Kendiliğinden Düzen Geleneği

'Kendiliğinden' kavramı, bu kısımda tek ve kesintisiz bir düşünce geleneğini ifade etmekten çok, kurumların merkezi ve bilinçli bir tasarım olmaksızın ortaya çıkmasını ve zaman içinde değişmesini açıklayan farklı yaklaşımları bir arada değerlendirmek için kullanılan bir çerçeve niteliğindedir. Bu ortak bakış, evrimci kurumsalcılıkta alışkanlıklar ve seçilim, Avusturya iktisat geleneğinde bireysel etkileşimlerin amaçlanmamış sonuçları ve kendiliğinden düzen ifadeleriyle ele alınmaktadır. Gelenek, toplumsal yaşamı düzenleyen pek çok kurumun kimsenin bilinçli olarak tasarlamadığı etkileşim süreçlerinden doğduğu fikrine dayanmaktadır. Bu fikir biyolojiden felsefeye ve oradan da iktisada uzanan geniş bir düşünsel alandan beslenmektedir. Aşağıda önce Darwinci evrim düşüncesi ile

Veblen ve Dewey'in alışkanlık vurgusu, ardından Menger ve Hayek'in kendiliğinden düzen yaklaşımı, son olarak da Sugden'in uzlaşım çözümlemesi incelenmektedir.

2.1. Darwinci Evrim, Veblen ve Alışkanlıklar

Geleneğin biyolojik kaynağı, yapıların değişen koşullar altında seçilim yoluyla biçimlendiği düşüncesine dayanmaktadır. Darwin doğal seçilimi "…olumlu varyasyonların korunması ve zararlı varyasyonların elenmesi…" (Darwin, 1859, s. 81) şeklinde tanımlamaktadır. Yine aynı bölümde doğal seçilimin gücünü insanın yaptığı seçilimle karşılaştırmaktadır. Bu ayrım, Commons'un daha sonra kurumlar bağlamında kullandığı yapay seçilim kavramıyla paralellik taşımaktadır.

Darwinci evrim düşüncesinin kurumsal iktisattaki etkisi Veblen'de belirginleşmektedir. Veblen (1899, ss. 188-191), toplumsal yapının evrimini kurumların doğal seçilimi olarak ele almakta ve kurumları belirli toplumsal ilişki ve işlevlere yönelik yaygın düşünce alışkanlıkları olarak tanımlamaktadır. Ona göre kurumlar geçmişten devralınmakta ve değişen koşullara hiçbir zaman tam olarak uyum sağlayamamaktadır. Bu nedenle herhangi bir anda gözlenen kurumların en etkin yapılanmaya karşılık geldiğini savunmak oldukça güçtür. Benzer şekilde Kingston ve Caballero (2009) da evrimsel yaklaşımda gözlenen kurumların zorunlu olarak etkin olmadığına dikkat çekmektedir.

Pragmatist felsefede alışkanlık kavramı kurumsal düşünce açısından merkezi önem taşımaktadır. Dewey (1922/1957), kurumların ve toplumsal geleneklerin bireysel alışkanlıkların basitçe bir araya gelmesiyle oluştuğu varsayımını büyük ölçüde gerçeğe aykırı bulmaktadır. Dewey'e göre bireyler kişisel alışkanlıklarını önceden var olan geleneklerin belirlediği koşullar altında edinmekte, bu durum geleneklerin sürekliliğine katkıda bulunmaktadır. Bu saptama, kurumların yalnızca bireylerin anlık seçimlerinden değil, kuşaklar boyunca aktarılan toplumsal pratiklerden de beslendiğini düşündürmektedir. Bu açıdan alışkanlıkların sürekliliği, Avusturya Okulu'nun kurumların kendiliğinden doğuşuna ilişkin çözümlemesiyle aynı yöne işaret etmektedir.

2.2. Menger, Hayek ve Uzlaşımlar

Kendiliğinden düzen fikri, Avusturya iktisat geleneğinde farklı bir teorik temelde belirgin biçimde geliştirilmiştir. Menger (1871/2007; 1892, ss. 248-255), paranın devlet icadı ya da yasama işleminin ürünü olmak zorunda olmadığını, bazı malların devlet gücünden bağımsız iktisadi ilişkiler sonucunda kendiliğinden para işlevi kazanabildiğini açıklamaktadır. Para örneği, toplumsal işleyiş açısından merkezi önem taşıyan kurumların yasa koyucunun önceden tasarladığı bir plan olmaksızın da ortaya çıkabileceğini göstermektedir.

Hayek (1945, s. 528), fiyat sistemini insanın onu bilinçli olarak tasarlamadan kullanmayı öğrendiği oluşumlardan biri olarak ele almaktadır. Aynı çalışmada,

toplumun işleyişi için gerekli bilginin tek bir zihinde toplanamayacak biçimde bireyler arasında dağılmış olduğunu vurgulamaktadır. Hayek'in daha sonraki çalışmalarına ilişkin olarak Kingston ve Caballero (2009), davranış kurallarının grup seçilimi yoluyla evrildiği bir yaklaşımı aktarmaktadır. Bu okumada devlet dâhil bilinçli olarak tasarlanmış kurallar ve örgütler, daha geniş kendiliğinden düzenin bir parçası sayılmaktadır. Kingston ve Caballero'nun yorumuna göre Hayek'te bilinçli müdahalenin rolü, daha iyi kuralları sıfırdan icat etmekten çok evrimsel süreçlerde ortaya çıkan işleyişleri keşfetmeye yönelmektedir. Böylece tasarım ile evrim, birbirini bütünüyle dışlayan mekanizmalar olmaktan çıkmakta ve bilinçli tasarım evrimsel sürecin sonuçlarını taklit eden bir etkinliğe dönüşmektedir.

Kendiliğinden düzen fikri çağdaş iktisatta oyun kuramsal bir çerçevede de işlenmektedir. Sugden (1989, ss. 86, 93, 95), insan eylemini düzenleyen kuralların bilinçli tasarım olmaksızın nasıl ortaya çıktığını ve biçimsel bir uygulatma mekanizması olmaksızın nasıl sürdürülebildiğini açıklamayı amaçlamıştır. Ona göre piyasa ekonomisinin pek çok kurumu, kimsenin tasarlamadığı ancak zamanla gelişmiş uzlaşımlardır. Dolayısıyla kurumlar, seçilmekten çok evrilmektedir. Bu nedenle Pareto etkin olmayan uzlaşımlar da yerleştikten sonra varlığını sürdürebilir. Başkalarının onayını kazanma arzusu ise uzlaşımları, zamanla uyulması gerektiğine inanılan normlara dönüştürebilmektedir. Bu yönüyle Sugden'in çözümlemesi, Veblen'in kurumların etkinliğine ilişkin kuşkusunu oyun kuramsal bir çerçevede yeniden düşünmeye imkân vermektedir. Kendiliğinden ortaya çıkan kurumların zorunlu olarak etkin olmaması, onların bilinçli olarak düzeltilebileceği fikrine, yani bilinçli tasarım geleneğine kapı aralamaktadır.

3. Bilinçli Tasarım Geleneği

Bilinçli tasarım fikri, kurumsal değişimde hukuk, siyaset, örgütlenme ve kolektif eylem aracılığıyla gerçekleştirilen müdahaleye ağırlık vermektedir. Geleneğin köklerinden biri ilk bakışta beklenmedik bir yerde, Alman Tarih Okulu'nda bulunmaktadır. Tarihsel iktisat ve Amerikan kurumsalcılığının bu gelenekte birlikte ele alınması ise yöntemsel bir benzerlikten değil, bilgi üretimi ile toplumsal reform arasında kurdukları bağdan kaynaklanmaktadır.

3.1. Alman Tarihsel İktisadında Bilgi ve Reform

Alman Tarih Okulu, uzun süre kuramdan uzak ve salt betimleyici bir gelenek olarak değerlendirilmiştir. Peukert'e (2001, s. 71) göre bu olumsuz ünün oluşmasında İngilizce konuşulan yazında dil engelinin de payı bulunmaktadır. Buna karşılık Papadopoulos ve Bateman (2011, ss. 19-20), kötü ünün aksine Karl Knies'in 1855 tarihli incelemesinde marjinal muhakemenin erken biçimini geliştirdiğini ve bu metnin Heidelberg'de Knies'in öğrencisi olan öncü marjinalistler üzerinde etkili olduğunu savunmaktadır.

Alman ekolünün gerçekten tek bir "okul" oluşturup oluşturmadığı da tartışmalıdır. Pearson (1999, ss. 547-548), topluluğun ne yeterince Alman ne yeterince tarihsel ne de gerçek anlamda bir okul sayılabileceğini ileri sürerken Caldwell (2001), Pearson'un olgusal saptamalarının büyük bölümünü kabul etmekle birlikte düşünce tarihçilerinin okul kategorisini kullanması için güçlü gerekçeler bulunduğunu savunmaktadır. Grimmer-Solem ve Romani (1999) ise 1870-1900 döneminin tarihsel ekonomi politiğini farklı ülkelerden yazarları kapsayan, ortak esin kaynaklarına sahip fakat türdeş olmayan bir düşünsel alan olarak ele almaktadır. Dolayısıyla bu iktisatçılar ortak esin kaynaklarını paylaşsa da iki yazara göre homojen bir okul oluşturmamaktadır. Bu tartışma ışığında, bölümde "Alman tarihsel iktisadı" ifadesinin türdeş bir okul varsayımının yanında bir üst başlık olarak kullanıldığı söylenebilir.

Tartışmanın tasarım sorusuna bağlanan halkası büyük ölçüde Grimmer-Solem'in (2003) çalışmasında gündeme gelmektedir. Yazar, Bismarck döneminde Schmoller'in düşüncesi ve etkisini Alman sanayileşmesi sırasında ekonomi politik ile toplumsal reform arasında gelişen ilişki üzerinden incelemektedir. Ayrıca tarihsel iktisatçıların 1880'lerin sosyal sigorta yasaları ile sonraki sanayi ve ziraat politikalarındaki rolünü de değerlendirmektedir. Bu çerçevede Alman tarihsel iktisadının bilinçli tasarım başlığı altında ele alınması, geleneğin bütününü tasarımcı olarak sınıflandırma iddiasına değil, tarihsel ve ampirik bilgi üretiminin toplumsal reformla ilişkilendirildiği bu programa dayanmaktadır.

3.2. Amerikan Kurumsalcılığı ve Commons'un Yapay Seçilimi

Amerikan kurumsalcılığı kendi içinde doğrusal ve tek bir çizgi izlememektedir. Rutherford'a (2001, s. 174) göre Wesley Mitchell, Walton Hamilton, Walter Stewart ve John M. Clark ile birlikte kurumsalcılığın bir hareket olarak gelişiminde erken dönemden itibaren yer almış, Commons ise harekete 1924 sonrasında katılmıştır. Kaufman (2017), 1918'de ortaya çıkan hareketin kökenleri ve teorik temelleri konusunda birbiriyle bağdaşmayan anlatıların sürdüğüne dikkat çekmekte ve kendi incelemesini Veblen'den değil Hamilton, Clark, Mitchell ve Commons'un değerlendirmelerinden başlatmaktadır. Veblen'in doğal seçilime dayanan kurum anlayışı ile Commons'un hukuk merkezli yaklaşımı arasındaki fark, hareket içindeki teorik çeşitliliğin belirgin örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Commons (1931), kurumu bireysel eylemi denetleyen kolektif eylem olarak tanımlamaktadır. Kolektif eylem, örgütlenmemiş gelenekten aile, şirket, sendika ve devlet gibi örgütlü yapılara kadar uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır. Yazar (1934/2017), sonraki eserinde geleneklerin değişimini, yaptırım gücüne sahip aktörlerin mevcut gelenekler arasından seçim yaptığı bir "yapay seçilim" süreciyle ilişkilendirmektedir. Kingston ve Caballero'nun (2009) Commons yorumuna göre mevcut kurallar uygunsuz hâle geldiğinde bireyler ve gruplar

bunları yasama ya da yargı yoluyla değiştirmeye çalıştıkları için mahkemeler kurumsal değişimin yönünü belirlemede önemli rol üstlenmektedir.

Yapay seçilim kavramı, Darwin'in doğal seçilimi ile insan eliyle yapılan seçilim arasında kurulan karşılaştırmayı kurumlar alanına taşımaktadır. Menger ve Hayek çizgisinde merkezi kurumların tasarlanmamış etkileşim süreçlerinden doğuşu öne çıkmaktadır. Commons yorumunda ise kurumsal değişimin yönünü hukuk ve örgütlenme aracılığıyla hareket eden kolektif eylem çizmektedir. Kingston ve Caballero (2009), bu iki vurgunun zayıf yönlerine de dikkat çekmektedir. Commons'un yasal kurumlara ve güçlü aktörlerin iradesine odaklanması kendiliğinden örgütlenen süreçleri gözden kaçırabilirken evrimci kuramlar kolektif eylemin ve siyasal sürecin rolünü ihmal edebilmektedir.

Kurumsalcı hareketin bilim anlayışı da toplumsal müdahale sorunuyla ilişkilidir. Rutherford (2011), 1918-1947 dönemindeki kurumsalcı hareketi bilim ile toplumsal denetimi birleştirme ideali etrafında incelemektedir. Bu idealin somut karşılığı Rutherford'un (2001) daha erken bir çalışmasında görülmektedir. Yazar, kurumsalcıların iş çevrimleri, emek ve fiyat hareketleri üzerine yürüttüğü çalışmalarla ampirik iktisadın temellerinin atılması ve ulusal gelir hesaplarının gelişiminde önemli bir rol oynadığını belirtmektedir. Kabaş (2023, ss. 191, 199) da eski kurumsalcılığın Büyük Buhran'dan çıkış için tasarlanan New Deal reformları üzerinde etkili olduğunu savunmaktadır. Bilgi üretimi ile toplumsal reform arasında kurulan bu ilişki, Grimmer-Solem'in (2003) Schmoller ve çevresi için ortaya koyduğu programla kavramsal paralellik taşımaktadır.

Kurumsalcı ampirizm, savaş sonrasında yükselen biçimsel ekonometriyle de gerilim yaşamıştır. Koopmans (1947), Burns ve Mitchell'in konjonktür araştırmasını "kuramsız ölçüm" olarak eleştirirken, Vining (1949) özellikle incelenecek değişkenlerin seçimine itiraz etmiştir. Rutherford'a (2001) göre kurumsalcı hareket savaşlar arası dönemde Amerikan iktisadının önemli unsurlarından biri olmuş, ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızla gerilemiştir. Kurumların iktisadi çözümlemedeki yeri daha sonra farklı kuramsal çerçeveler içinde yeniden üretilmiştir.

4. Yeni Kurumsal İktisatta Tasarım ve Evrimin Bir Arada Düşünülmesi

Kurumların iktisadi çözümlemede yeniden yükselişinin önemli başlangıç noktalarından biri Coase'un (1937) The Nature of the Firm başlıklı çalışmasıdır. "Yeni kurumsal iktisat" adının yerleşmesi ise Williamson'ın (1975) Markets and Hierarchies adlı eseriyle ilişkilendirilmektedir. Posner bu yaklaşımın ana akım iktisatla ilişkisini şöyle betimlemektedir. "… yeni kurumsal iktisat büyük ölçüde, modern iktisat teorisinin araç çantasından yeni kurumsalcıların odaklanmayı seçtikleri, işlemlerin önündeki engelleri içeren dar fakat önemli bir sorun kümesini incelemeye en uygun araçların seçilmesinden ibarettir, yine de belki bir şeyi gözden kaçırıyorum." (Posner, 1993, s. 85; çeviri yazara aittir). Posner'ın bu temkinli ifadesi, yeni kurumsal iktisadı bağımsız bir paradigma olmaktan çok

modern iktisat kuramının araçlarının işlem engellerine uygulanması olarak gördüğünü yansıtmaktadır.

North (1991, s. 98) da işlem maliyetleri yazınının kurumları rekabetçi bir çerçevede örgütlenme sorunlarına getirilmiş etkin çözümler olarak görme eğilimine dikkat çekmektedir. North'a göre bu yaklaşım değerli olmakla birlikte, ekonomilerin zaman içinde ve günümüzde neden farklı performans gösterdiğini açıklama sorununu büyük ölçüde 'varsayımla' ortadan kaldırmaktadır. Kurumların etkinliğini veri kabul eden bu bakış, Veblen ve Sugden'in kendiliğinden ortaya çıkan kurumların zorunlu olarak etkin olmayabileceğine ilişkin kuşkusuyla belirgin bir karşıtlık oluşturmaktadır.

North (1991, s. 97), kurumları bir yandan düzen yaratmak ve belirsizliği azaltmak amacıyla insanlar tarafından oluşturulan kısıtlar, öte yandan geçmişi bugüne ve geleceğe bağlayarak birikimli biçimde evrilen yapılar olarak ele almaktadır. Bu çerçeve, tasarım ile evrimin aynı kurumsal çözümlemede birlikte düşünülebileceğini göstermektedir. Kingston ve Caballero'nun (2009) North yorumunda formel kurallar, sınırlı rasyonellik altında hareket eden örgütler ve girişimciler tarafından siyasal süreç içinde bilinçli olarak değiştirilebilir. İnformel kısıtlar ise kültürel aktarım yoluyla daha yavaş evrilmektedir. Formel bir kural değiştiğinde önceki kuralların uzantısı olarak gelişmiş informel kurallar varlığını korumakta, bu da değişimi beklenenden daha az devrimci kılmaktadır. Bu çerçeve analitik olarak, bilinçli değişimin formel kurallarda, evrimsel sürekliliğin ise informel kısıtlarda daha görünür hâle geldiği biçiminde yorumlanabilir. Bununla birlikte formel-informel ayrımı ile tasarım-evrim ayrımının bütünüyle özdeş kabul edilemeyeceği de göz ardı edilmemelidir.

North'un karşılaştırmalı tarih çözümlemeleri bu ilişkinin sonuçlarını görünür hâle getirmektedir. Örneğin orta çağ Avrupası'ndaki tüccarlar bilgi ve beceri edinirken sözleşmelerin uygulanmasını ve uyuşmazlıkların çözümünü kolaylaştıran tüccar mahkemeleri gibi kurumsal düzenlemeler geliştirdiğinde, bu yatırımlar temel kurumsal çerçeveyi artımlı olarak dönüştürmektedir (North, 1991, ss. 100, 107). Kuzey Amerika ile Latin Amerika karşılaştırması ise biçimsel aktarımın sınırlarını göstermektedir. Latin Amerika ülkeleri bağımsızlıktan sonra Amerika Birleşik Devletleri'nden esinlenen anayasalar benimsemekte, ancak kurumsal sonuçlar köklü bir farklılık içermektedir. North'un değerlendirmesine göre bölgede denenen federal düzenlemeler ve adem-i merkezileşme çabaları beklendiği kadar başarılı değildir (North, 1991, ss. 110-111). Bu örnek, yazılı bir kuralın tek başına kurumun nasıl işleyeceğini belirlemediğini hatırlatmaktadır.

Eski ve yeni kurumsal iktisadı karşılaştıran çalışmalar da tasarım ve evrim ayrımının farklı boyutlarına dikkat çekmektedir. Spithoven'a (2019) göre iki yaklaşım pek çok benzerlik taşımakla birlikte yöntem ve normatif duruş bakımından uzlaştırılmalarını güçleştiren önemli farklılıklara sahiptir. Biçimcilik

ve biçim karşıtlığı, bireycilik ve bütüncülük, atomistik rasyonellik ve kurala uyma, evrim ve tasarım ile etkinlik ve reform bu farklılıkların başlıca eksenleridir. Vromen (1995) ise yeni firma kuramı, Nelson ve Winter'in evrimci iktisadı ve kendiliğinden evrime ilişkin oyun kuramsal açıklamaların "kurum" ve "evrim" terimlerini farklı anlamlarda kullandığını, buna karşın iktisadi değişime ilişkin ortak evrimsel mekanizmalar barındırdığını göstermektedir. Tablo 1, bu tartışmalar ışığında kendiliğinden düzen ve bilinçli tasarım vurgularını karşılaştırmaktadır.

Tablo 1. Kendiliğinden Düzen ve Bilinçli Tasarım Karşılaştırması

Karşılaştırma ölçütü	**Kendiliğinden Düzen geleneği**	**Bilinçli tasarım geleneği**
Düşünsel kaynaklar	Darwinci evrim, pragmatizm, Avusturya Okulu	Alman tarihsel iktisadının reform programı, Amerikan kurumsalcılığı
Öne çıkan isimler	Veblen, Dewey, Menger, Hayek, Sugden	Schmoller, Commons, Mitchell
Kurumların kaynağı	Etkileşimin ve alışkanlıkların öngörülmemiş sonucu	Hukuk, yasama ve kolektif eylem yoluyla bilinçli değişim
Seçilim düzeneği	Doğal seçilim ve uzlaşımların evrimi	Mahkemeler ve yasama aracılığıyla yapay seçilim
Etkinliğe bakış	Kendiliğinden beliren kurumların etkin olacağına dair güvence bulunmamaktadır	Uygunsuz hâle gelen kurallar mahkemeler ve yasama yoluyla yenilenmektedir
Açıklama sınırı	Kolektif eylemin ve siyasal sürecin rolünü ihmal etme eğilimi	Kendiliğinden örgütlenen süreçleri gözden kaçırma riski
Yeni kurumsal iktisatta yakın mekanizma	İnformel kısıtların evrimi, karşılıklı beklentiler ve denge mekanizmaları	Formel kuralların siyasal ve hukuki süreçlerle bilinçli değişimi
Kurumsal reforma yansıması	Yerel bilgi, uyarlama ve deneysellik vurgusu	Hukuki ve örgütsel düzenlemelerle bilinçli reform

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.
Not: Tablodaki ayrım analitik niteliktedir. İncelenen yaklaşımlar tasarım ve kendiliğindenlik mekanizmalarını farklı ölçülerde birlikte içerebilmektedir.

5. Kurumsal Aktarım ve Görünüşte Reform Üzerine Güncel Tartışmalar

Önceki bölümlerde tasarım ile kendiliğinden değişim arasındaki ilişki üzerinden ele alınan sorun, güncel kalkınma yazınında kurumsal aktarım ve reformun işleyişi üzerine yapılan tartışmalarda farklı biçimde yinelenmektedir. Bu çalışmalar doğrudan aynı düşünce tarihi ayrımından hareket etmemekle birlikte, başka bağlamlarda başarılı olan kurumsal aktarımın neden her zaman

beklenen sonuçları üretmediği sorusunu merkeze almaktadır. Kingston ve Caballero (2009), kurumlara süreklilik kazandıran özelliklerin aynı zamanda kurumsal değişimi ve kurumların toplumlar arasında aktarılmasını güçleştirebildiğine dikkat çekmektedir. Bu tespit, iyi işleyen kurumların bir ülkeden ötekine taşınmasına dayanan reform yaklaşımlarının sınırlarına ilişkin değerli bir ipucu niteliğindedir.

Hukuk alanındaki ampirik bulgular bu ipucunu destekleyen çıktılar üretmektedir. Örneğin Berkowitz, Pistor ve Richard (2003), etkin hukuk kurumlarının belirleyicilerini incelemiştir. Yazarlar, hukukun başlangıçta nasıl aktarıldığı ve ne kadar benimsendiğinin, hukukun ait olduğu hukuk ailesinden daha belirleyici olduğunu göstermektedir. Hukuk düzenini kendi içinde geliştiren, aktarılan hukuku yerel koşullara uyarlayan ve/veya aktarılan hukukun temel ilkelerine önceden aşina olan ülkelerde etkinlik daha yüksek düzeydedir. Aktarım süreci, hukukun etkinliği üzerinden iktisadi gelişmeyi dolaylı ancak güçlü biçimde etkilerken hukuk ailesinin etkisi alternatif hukuk etkinliği ölçütlerine karşı dayanıklı değildir. Bu sonuç, bir kuralın başka bir hukuk sisteminden alınmasının tek başına etkin işleyişi garanti etmediğini, başarının onu karşılayan toplumsal ortamla kurduğu uyuma bağlı olduğunu düşündürmektedir.

Kalkınma politikası yazını da benzer bir sonuca farklı yollardan ulaşmaktadır. Rodrik (2000, s. 3), piyasaları destekleyen kurumların genel hatlarıyla tanımlanabildiğini, ancak piyasalar ile onları destekleyen piyasa dışı kurumlar arasında tek ve kesin bir eşleşme bulunmadığını belirtmektedir. Yerel bilginin önemini vurgulayan Rodrik'e göre, kurum inşasında en iyi uygulama şablonlarına deneyselliği gölgede bırakacak ölçüde ağırlık verilmemelidir. Katılımcı siyasal sistemler yerel bilgiyi işleme ve bir araya getirme konusunda etkili olduğundan demokrasi, Rodrik'in ifadesiyle, iyi kurumların oluşturulmasını sağlayan bir "meta-kurum" (üst kurum) niteliğindedir. Sonraki bir çalışmasında Rodrik (2008) gelişmekte olan ülkeler için uygun kurumların, kısa sürede ortadan kaldırılamayan, koşullara özgü piyasa ve devlet aksaklıklarını hesaba katan ikinci en iyi kurumlar olabileceğini ileri sürmektedir. Dahası, bu kurumlar en iyi uygulama şablonlarından belirgin biçimde ayrışabilmektedir.

Tek tip kurumsal reçetelere yönelik eleştiri başka çalışmalarda da gözlenmektedir. Evans (2004, ss. 30-33), idealleştirilmiş İngiliz-Amerikan kurumlarına dayanan, ulusal koşullar ve kültürlerden bağımsız olarak geçerli sayılan şablonların yaygınlaştırılmasını "kurumsal monokültür" olarak nitelemektedir. Bu yaklaşımın hayal kırıklığı yaratan sonuçlarından hareketle yerel katkı ve deneyselliği artıran yolları tartışmakta, Porto Alegre ve Kerala deneyimlerini müzakereci kalkınma stratejilerinin örnekleri olarak incelemektedir. Pritchett ve Woolcock (2004) ise gelişmekte olan ülkelerde temel kamu hizmetlerinin sunumunda görülen başarısızlıkları iki temel sorunla ilişkilendirmektedir. Birincisi, büyük bürokratik yapıların takdir yetkisi

gerektiren ve yoğun etkileşime dayanan kararları standartlaştırma, kodlama ve merkezden denetleme konusunda karşılaştıkları güçlüktür. İkincisi, modern bürokrasilerin günümüzde zengin ülkelerin refahını destekleyen kurumsal yapılardan biri olmasından hareketle aynı örgütsel biçimlerin başka bağlamlarda benimsenmesinin kalkınmayı sağlayacağı varsayımıdır. Bu çözümleme, kurumsal biçimin aktarılması ile o kurumun yerine getirmesi beklenen işlevin ortaya çıkması arasındaki farkı görünür kılmaktadır. Söz konusu tespitler Hayek'in (1945) dağınık bilgiye ilişkin tartışmasıyla birlikte düşünüldüğünde ayrıca anlam kazanmaktadır.

Ostrom, Janssen ve Anderies (2007, s. 15176), devlet mülkiyeti, özelleştirme ya da topluluk mülkiyeti gibi tek bir yönetişim biçiminin bütün çevre sorunlarına evrensel çözüm olarak uygulanmasına karşı çıkmaktadır. Çalışmanın doğrudan konusu sosyal-ekolojik sistemlerin yönetişimi olmakla birlikte, tek bir kurumsal biçimin farklı bağlamlara genel çözüm olarak uygulanmasına yönelttiği eleştiri bu bölümdeki kurumsal aktarım sorunuyla paraleldir. Hausmann, Rodrik ve Velasco (2008) benzer bir duyarlılığı büyüme politikasına taşımıştır. Yazarlara göre Washington Uzlaşısı reformlarının etkisi büyük ölçüde koşullara bağlıdır. Bu nedenle reform önceliklerinin iktisadi faaliyeti sınırlayan bağlayıcı kısıtların ülkeden ülkeye nasıl farklılaştığı belirlenerek saptanması ve kıt siyasal sermayenin bu önceliklere yöneltilmesi önerilmektedir.

Tek tip reçetelerin yol açabildiği sorunlardan biri, izomorfik taklit (isomorphic mimicry), başka bir ifadeyle görünüşte reform olgusunda somutlaşmaktadır. Andrews, Pritchett ve Woolcock (2013), devletlerin ve örgütlerin ne yaptıklarından çok nasıl göründüklerini değiştirerek reform yapıyormuş izlenimi yaratabildikleri kapasite tuzaklarına dikkat çekmektedir. Pritchett, Woolcock ve Andrews (2013, s. 1) ise uzun süreli kalkınma çabalarına rağmen yönetsel kapasitenin neden sınırlı kaldığını açıklayan iki mekanizmayı tartışmaktadır. Sistemik izomorfik taklitte başka yerlerde işleyen devletlerin ve örgütlerin dış görünüşleri ile yapıları, işlev eksikliğini örtecek biçimde benimsenmektedir. Erken yük bindirmede (premature load bearing) ise henüz gelişmekte olan sistemlere gerçekçi olmayan beklentiler yüklenmektedir. Bu durum da yerel öğrenmeyi, değişimin meşruiyetini ve kilit siyasal aktörlerin desteğini zayıflatabilmektedir.

Andrews, Pritchett ve Woolcock (2013), bu kapasite tuzaklarından çıkış için sorun odaklı yinelemeli uyarlama (Problem-Driven Iterative Adaptation-PDIA) yaklaşımını geliştirmektedir. PDIA, önceden hazırlanmış "en iyi uygulama" çözümlerinin aktarılması yerine yerel olarak belirlenmiş ve önceliklendirilmiş performans sorunlarından hareket etmektedir. Yaklaşım, aktörlerin önceden tasarlanmış politikaları aynen uygulamasını beklemek yerine pozitif sapmayı ve deneyselliği teşvik etmektedir. Denemeleri hızlı deneyimsel öğrenmeyi sağlayan geri bildirim döngülerine bağlamakta ve reformların uygulanabilir, meşru ve

yerel koşullarla uyumlu hâle gelmesi için geniş aktör gruplarının sürece katılımını öngörmektedir. Aynı yazarların sonraki kitabı bu çerçeveyi genişletmektedir (Andrews, Pritchett & Woolcock, 2017). Kitap, okulların yapıldığı ancak çocukların öğrenmediği, bilgi sistemlerinin kurulduğu ancak kullanılmadığı ve planların yazıldığı ancak uygulanmadığı örneklerle kapasite açıklarını tartışmaktadır. Bu açıklar izomorfik taklit ve erken yük bindirmeyle ilişkili kapasite tuzakları üzerinden çözümlenmekte ve devletlerin bu tuzaklardan çıkmak için izleyebileceği bir süreç önerilmektedir.

Söz konusu çalışmalar doğrudan önceki bölümlerde ele alınan düşünce tarihi geleneklerinin devamı olarak geliştirilmiş değildir. Bununla birlikte bu bölümün tasarım-kendiliğinden değişim ayrımı açısından değerlendirildiklerinde yaklaşımlar arasında önemli bir kesişme alanını görünür kıldıkları söylenebilir. Hukuki aktarım, kurumsal monokültür ve izomorfik taklit üzerine yapılan açıklamalar, bir kurumsal biçimin bilinçli olarak tasarlanmasının veya başka bir bağlamdan aktarılmasının o kurumun işlevini kendiliğinden üretmediğini göstermektedir. Bu ayrım, bir kuralın işleyişinin aktörlerin karşılıklı beklentilerinden bağımsız düşünülemeyeceğini vurgulayan denge yaklaşımıyla paralel görülebilir. Öte yandan yerel bilgi, deneysellik, geri bildirim ve yinelemeli öğrenmeye yapılan vurgu, reformu tek seferde gerçekleştirilen bir tasarım faaliyeti olmaktan çıkararak zaman içinde gelişen bir uyarlama süreci hâline getirmektedir. Doğrudan bir düşünsel aktarım iddia edilmeksizin, PDIA'nın yerel deneyim ve yinelemeli öğrenme vurgusu ile Dewey'in alışkanlıkların mevcut toplumsal pratiklerin koşulları içinde biçimlenmesine ilişkin yaklaşımı arasında da bir yakınlık kurulabilir. Bu çerçevede bilinçli tasarım ile kendiliğinden değişim birbirini dışlayan alternatiflerden çok, işleyen kurumların oluşumunda farklı aşamalarda ve farklı ölçülerde devreye girebilen mekanizmalar olarak değerlendirilebilir.

6. Sonuç

Kurumsal iktisadın düşünce tarihi, bu bölümde kurumların hangi ölçüde bilinçli tasarlanabileceği ve hangi ölçüde merkezi bir tasarım olmaksızın ortaya çıkıp değişebileceği sorusu ekseninde yeniden okunmuştur. İncelemenin ortaya koyduğu ilk sonuç, bu sorunun kurumsal iktisat içinde birbirini bütünüyle dışlamayan iki eğilim üzerinden izlenebildiğidir. Bunlardan ilki, evrim ve kendiliğinden düzen mekanizmalarına ağırlık vermektedir. Darwinci seçilim düşüncesiyle analitik paralellikler taşıyan bu çizgi Veblen ve Dewey'de alışkanlıklar ve tarihsel birikim, Menger ve Hayek'te amaçlı eylemlerin amaçlanmamış sonuçları ve dağınık bilgi, Sugden'de ise uzlaşımların karşılıklı beklentiler aracılığıyla kendi kendini uygulatan düzenlere dönüşmesi üzerinden görülmektedir. İkinci eğilim, kurumsal değişimde bilinçli müdahalenin rolüne ağırlık vermektedir. Alman tarihsel iktisadında bilgi ile toplumsal reform ilişkisi

ve Amerikan kurumsalcılığında kolektif eylem, toplumsal denetim ve Commons'un yapay seçilim yaklaşımı bu ikinci eğilimin farklı görünümleridir.

İkinci sonuç, bu yaklaşımların katı karşıtlıklar olarak ele alınamayacağına işaret etmektedir. Kingston ve Caballero'nun (2009) Hayek yorumunda bilinçli müdahale bütünüyle dışlanmamakta, daha iyi kuralların merkezi otorite tarafından sıfırdan tasarlanmasından çok evrimsel süreçlerde ortaya çıkan işleyişlerin keşfedilmesine ağırlık verilmektedir. Schmoller ve çevresi tarihsel araştırmayı toplumsal reformun aracı olarak görürken Commons'un yaklaşımı da gelenekleri kurumsal alanın dışında bırakmaksızın kuralların örgütlü eylem aracılığıyla değiştirilebileceğini göstermektedir. North'un (1991) kurumları hem insanlar tarafından oluşturulan kısıtlar hem de geçmişi bugüne ve geleceğe bağlayarak birikimli biçimde evrilen yapılar olarak ele alması, tasarım ile evrimin aynı kurumsal çözümleme içinde birlikte düşünülebileceğini açık hâle getirmektedir. Kural ve denge yaklaşımlarını "dengedeki kurallar" çerçevesinde ilişkilendiren güncel tartışmalar da kurumsal biçim ile kurumsal işleyişin birbirinden bütünüyle bağımsız ele alınamayacağını göstermektedir.

Üçüncü sonuç, tasarım-kendiliğinden değişim ayrımının güncel kurumsal reform ve aktarım tartışmalarını anlamak için de yararlı bir çerçeve sunduğudur. Hukuki aktarım, kalkınma yazınındaki yerel bilgi ve bağlama uygunluk vurgusu ile izomorfik taklit ve kapasite tuzaklarına ilişkin çalışmalar ortak bir probleme işaret etmektedir. Bir kurumsal biçimin tasarlanması veya başka bir bağlamdan aktarılması, aynı işlevin yeni bağlamda kendiliğinden ortaya çıkmasını garanti etmemektedir. Kurumsal biçimin işlevi; aktörlerin beklentileri, mevcut formel ve informel kurumlar, yerel bilgi, uygulama kapasitesi ve zaman içinde gerçekleşen öğrenme süreçleri tarafından önemli ölçüde şekillenmektedir. Böyle bakıldığında düşünce tarihindeki bilinçli tasarım ile kendiliğinden değişim ayrımı, güncel kalkınma yazınında kurumsal biçim ile işlev ve kurumsal aktarım ile yerel uyarlama arasındaki gerilim olarak yeniden okunabilmektedir.

Çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Öncelikle tasarım ile kendiliğinden düzen arasındaki ayrım, incelenen düşünürleri ve yaklaşımları sınıflandırmayı amaçlayan kapsamlı bir taksonomi değil, kurumsal değişimin kaynaklarına odaklanan fikirsel bir yönelimdir. Bu nedenle aynı yaklaşım her iki mekanizmaya ait unsurlar barındırabilir. Ayrıca düşünce tarihi odağı nedeniyle işlem maliyetleri kuramının ve oyun kuramsal modellerin teknik ayrıntılarına yer verilmemiş, kurumların büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisini sınayan geniş ampirik yazın kapsam dışında bırakılmıştır. Türkiye'deki kurumsal reform deneyimlerinin kurumsal aktarım, izomorfik taklit, yerel uyarlama ve görünüşte reform kavramları ışığında incelenmesinin gelecek çalışmalar için verimli bir araştırma alanı olduğu söylenebilir.

Yorkshire kıyısındaki odun toplama kuralı, bu bölümün temel argümanını küçük ama öğretici bir örnek üzerinden resmetmektedir. Kıyıdaki iki taşın ifade

ettiği sahiplik kuralı bir yönetmeliğe yazılabilir ve bilinçli olarak formelleştirilebilir. Ancak aynı kuralın işleyen bir kuruma dönüşmesi yalnızca metinde yer almasına değil, onu uygulayacak kişilerin davranışları ve karşılıklı beklentileriyle de ilgilidir. Bu nedenle kurumsal değişimi yalnızca bilinçli tasarım ya da kendiliğinden düzen ile açıklamak yerine kural, davranış, beklenti ve öğrenme süreçlerinin etkileşimini birlikte incelemek daha açıklayıcı bir yaklaşım çerçevesidir.

…Başarılı kurumsal reform, yasa koyucunun kalemini kıyıdaki iki taşın anlamıyla birlikte düşünmeyi gerektirmektedir…

Kaynakça

Andrews, M., Pritchett, L., & Woolcock, M. (2013). Escaping capability traps through problem driven iterative adaptation (PDIA). *World Development, 51*, 234-244. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2013.05.011

Andrews, M., Pritchett, L., & Woolcock, M. (2017). *Building state capability: Evidence, analysis, action*. Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198747482.001.0001

Berkowitz, D., Pistor, K., & Richard, J.-F. (2003). Economic development, legality, and the transplant effect. *European Economic Review, 47*(1), 165-195. https://doi.org/10.1016/S0014-2921(01)00196-9

Caldwell, B. (2001). There really was a German historical school of economics: A comment on Heath Pearson. *History of Political Economy, 33*(3), 649-654. https://doi.org/10.1215/00182702-33-3-649

Coase, R. H. (1937). The nature of the firm. *Economica, 4*(16), 386-405. https://doi.org/10.1111/j.1468-0335.1937.tb00002.x

Commons, J. R. (1931). Institutional economics. *The American Economic Review, 21*(4), 648-657.

Commons, J. R. (2017). *Institutional economics: Its place in political economy* (Cilt 1). New York, NY: Routledge. (Orijinal çalışma 1934 yılında yayımlanmıştır)

Darwin, C. (1859). *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life*. London: John Murray.

Dewey, J. (1957). *Human nature and conduct: An introduction to social psychology*. New York, NY: The Modern Library. (Orijinal çalışma 1922 yılında yayımlanmıştır)

Evans, P. (2004). Development as institutional change: The pitfalls of monocropping and the potentials of deliberation. *Studies in Comparative International Development, 38*(4), 30-52. https://doi.org/10.1007/BF02686327

Grimmer-Solem, E. (2003). *The rise of historical economics and social reform in Germany 1864-1894*. Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199260416.001.0001

Grimmer-Solem, E., & Romani, R. (1999). In search of full empirical reality: Historical political economy, 1870-1900. *The European Journal of the History of Economic Thought, 6*(3), 333-364. https://doi.org/10.1080/10427719900000071

Hausmann, R., Rodrik, D., & Velasco, A. (2008). Growth diagnostics. N. Serra & J. E. Stiglitz (Ed.), *The Washington Consensus reconsidered: Towards a new*

global governance içinde (ss. 324-355). Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199534081.003.0015

Hayek, F. A. (1945). The use of knowledge in society. *The American Economic Review, 35*(4), 519-530. https://www.jstor.org/stable/1809376

Hindriks, F., & Guala, F. (2015). Institutions, rules, and equilibria: A unified theory. *Journal of Institutional Economics, 11*(3), 459-480. https://doi.org/10.1017/S1744137414000496

Hodgson, G. M. (2006). What are institutions? *Journal of Economic Issues, 40*(1), 1-25. https://doi.org/10.1080/00213624.2006.11506879

Hodgson, G. M. (2015). On defining institutions: Rules versus equilibria. *Journal of Institutional Economics, 11*(3), 497-505. https://doi.org/10.1017/S1744137415000028

Kabaş, T. (2023). Amerikan eski kurumsal iktisat okulunun ana akım iktisat düşüncesine karşı sürdürdüğü eleştirel yaklaşım. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10*(36), 189-213. https://doi.org/10.29228/tidsad.67365

Kaufman, B. E. (2017). The origins and theoretical foundation of original institutional economics reconsidered. *Journal of the History of Economic Thought, 39*(3), 293-322. https://doi.org/10.1017/S1053837216000304

Kingston, C., & Caballero, G. (2009). Comparing theories of institutional change. *Journal of Institutional Economics, 5*(2), 151-180. https://doi.org/10.1017/S1744137409001283

Koopmans, T. C. (1947). Measurement without theory. *The Review of Economic Statistics, 29*(3), 161-172. https://doi.org/10.2307/1928627

Menger, C. (1892). On the origin of money. *The Economic Journal, 2*(6), 239-255. https://doi.org/10.2307/2956146

Menger, C. (2007). *Principles of economics* (J. Dingwall & B. F. Hoselitz, Çev.). Auburn, AL: Ludwig von Mises Institute. (Orijinal çalışma 1871 yılında yayımlanmıştır)

North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678

North, D. C. (1991). Institutions. *Journal of Economic Perspectives, 5*(1), 97-112. https://doi.org/10.1257/jep.5.1.97

Ostrom, E., Janssen, M. A., & Anderies, J. M. (2007). Going beyond panaceas. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 104*(39), 15176-15178. https://doi.org/10.1073/pnas.0701886104

Papadopoulos, K., & Bateman, B. W. (2011). Karl Knies and the prehistory of neoclassical economics: Understanding the importance of "Die Nationaloekonomische Lehre vom Werth" (1855). *Journal of the History of Economic Thought, 33*(1), 19-35. https://doi.org/10.1017/S1053837210000611

Pearson, H. (1999). Was there really a German historical school of economics? *History of Political Economy, 31*(3), 547-562. https://doi.org/10.1215/00182702-31-3-547

Peukert, H. (2001). The Schmoller renaissance. *History of Political Economy, 33*(1), 71-116. https://doi.org/10.1215/00182702-33-1-71

Posner, R. A. (1993). The new institutional economics meets law and economics. *Journal of Institutional and Theoretical Economics, 149*(1), 73-87.

Pritchett, L., & Woolcock, M. (2004). Solutions when the solution is the problem: Arraying the disarray in development. *World Development, 32*(2), 191-212. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2003.08.009

Pritchett, L., Woolcock, M., & Andrews, M. (2013). Looking like a state: Techniques of persistent failure in state capability for implementation. *The Journal of Development Studies, 49*(1), 1-18. https://doi.org/10.1080/00220388.2012.709614

Rodrik, D. (2000). Institutions for high-quality growth: What they are and how to acquire them. *Studies in Comparative International Development, 35*(3), 3-31. https://doi.org/10.1007/BF02699764

Rodrik, D. (2008). Second-best institutions. *American Economic Review, 98*(2), 100-104. https://doi.org/10.1257/aer.98.2.100

Rutherford, M. (2001). Institutional economics: Then and now. *Journal of Economic Perspectives, 15*(3), 173-194. https://doi.org/10.1257/jep.15.3.173

Rutherford, M. (2011). *The institutionalist movement in American economics, 1918-1947: Science and social control*. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511977046

Spithoven, A. (2019). Similarities and dissimilarities between original institutional economics and new institutional economics. *Journal of Economic Issues, 53*(2), 440-447. https://doi.org/10.1080/00213624.2019.1594532

Sugden, R. (1989). Spontaneous order. *Journal of Economic Perspectives, 3*(4), 85-97. https://doi.org/10.1257/jep.3.4.85

Veblen, T. (1899). *The theory of the leisure class: An economic study in the evolution of institutions.* New York, NY: Macmillan.

Vining, R. (1949). Koopmans on the choice of variables to be studied and the methods of measurement. *The Review of Economics and Statistics, 31*(2), 77-86. https://doi.org/10.2307/1927853

Vromen, J. J. (1995). *Economic evolution: An inquiry into the foundations of the new institutional economics*. London: Routledge.

Williamson, O. E. (1975). *Markets and hierarchies: Analysis and antitrust implications. A study in the economics of internal organization*. New York, NY: Free Press.

BÖLÜM 2

Türkiye'nin Tarım ve Gıda Sisteminde İthal Maliyet Kırılganlığı 2023 Girdi-Çıktı Tabloları ve 2022-2024 Tedarikçi Yoğunlaşmasından Kanıtlar

Nihat Dağıstan[1]

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-9086-4942

1. Giriş

Türkiye'de gıda fiyatlarının seyri, tarımsal üretim koşulları kadar kur, enerji, gübre, kimyasal girdiler, yem ve ithal hammaddeler üzerinden dış maliyetlere de bağlıdır. Bu bağlantı yalnızca bir sektörün doğrudan ithal ettiği girdilerde görünmez. Yurt içinde satın alınan elektrik, taşıma, ambalaj, kimyasal veya işlenmiş ara malın kendi üretiminde ithal girdi kullanması, dış maliyetleri üretim ağı boyunca hedef ürüne taşır. Bu nedenle doğrudan ithalat oranı ile ekonominin toplam ithal gereksinimi aynı kavram değildir. Politika analizi yalnızca ilkini izlediğinde, özellikle çok aşamalı işleme zincirlerine sahip gıda sanayinde kırılganlığın kayda değer bir bölümünü dışarıda bırakabilir.

Türkiye literatürü döviz kuru geçişkenliğini, tarımsal girdi maliyetleri ile gıda fiyatları arasındaki uzun dönem ilişkisini ve ihracatın yabancı katma değer içeriğini farklı veri ve yöntemlerle incelemiştir. Girdi-çıktı temelli ulusal çalışmalar, ithal girdi bağımlılığını sektörler arası bağlantılar üzerinden ölçmüş ve üretim kollarındaki dış girdi maruziyetini ortaya koymuştur (Alp Coşkun & Başkol, 2022; Aydın, 2021). Aydoğuş, Değer, Tunalı Çalışkan ve Gürel Günal (2018) girdi-çıktı çerçevesinde kur geçişkenliği için genel bir model önermiştir. Pierros, Rodousakis ve Soklis (2024) Türkiye'nin 2012 arz-kullanım tablolarını kullanarak ürün bazlı fiyat aktarımını ölçmüştür. Işık ve Özbuğday (2021) tarımsal girdi fiyatları ile gıda fiyatları arasında uzun dönemli bir ilişki bulurken, Bayır ve Avcı (2023) ithal girdi maliyetleri kanalının kur geçişkenliğindeki rolünü zaman serisi yaklaşımıyla incelemiştir. Küresel değer zinciri çalışmaları ise Türkiye üretiminin ve ihracatının yabancı girdi içeriğini ortaya koymaktadır (Alkın, 2020; Nas, 2025; OECD, 2026). Bu çalışmalar güçlü bir temel sağlamaktadır. Ancak güncel 2023 yapısı içinde tarım ve gıda ürünlerini aynı ürün sınıflamasında tutarak doğrudan, dolaylı ve kaynak-spesifik ithal maliyet maruziyetini birlikte sunan dar odaklı bir uygulama için alan bulunmaktadır.

Bu bölüm literatüre üç açıdan katkı sağlamaktadır. İlk olarak, doğrudan ithal ara girdi payı ile Leontief ağı üzerinden hesaplanan toplam ithalat gereksinimini birbirinden ayırır. İkinci olarak, tek bir genel kur şoku yerine tarımsal hammadde, kimyasal-gübre ve enerji kaynaklı ithal fiyat şoklarını ayrıştırır. Böylece hangi dış maliyet kaynağının hangi hedef üründe daha güçlü bir maliyet baskısı yarattığı izlenebilir. Üçüncü olarak, ithalat yoğunluğu ile tedarikçi ülke yoğunlaşmasını kavramsal ve ampirik olarak ayırır. UN Comtrade ülke-ürün verilerinden Herfindahl-Hirschman endeksi, CR1, CR4 ve etkin tedarikçi sayısını hesaplar. Bir ürün grubu yüksek ithal içerikli ama çok çeşitli tedarikçilere sahip olabilir. Buna karşılık başka bir grup daha düşük ithal içerikli olmasına rağmen birkaç ülkeye bağımlı olabilir. Bu iki riskin aynı gösterge içinde eritilmemesi, politika yorumunun şeffaflığı açısından önemlidir.

Çalışmanın ana araştırma soruları şöyledir: Türkiye'nin 2023 ürün-tutarlı girdi-çıktı yapısında A01, A03 ve C10-C12 ürün gruplarının doğrudan ve toplam

ithalat gereksinimleri ne ölçüde farklılaşmaktadır? Tarımsal hammadde, kimyasal-gübre ve enerji kaynaklı ithal fiyat şokları bu grupların temel fiyatlarına doğrudan ve dolaylı olarak nasıl yansımaktadır? Sağlamlık uzantısı ise şu soruya odaklanır: Kaynak ürünlerin tedarikçi ülke yoğunlaşması hesaba katıldığında, salt ithal girdi yoğunluğuna dayalı kırılganlık sıralaması değişmekte midir?

Doğrulanmış sonuçlar, C10-C12 grubunun A01'e göre daha yüksek toplam ithalat gereksinimine sahip olduğunu göstermektedir. A03'te ise toplam gereksinim daha düşük olmakla birlikte dolaylı bileşenin payı daha yüksektir. Kaynak şokları da homojen değildir: A01 şoku işlenmiş gıdada, C20 vekili şoku tarımda, dar enerji şoku balıkçılıkta en güçlüdür. Tablo yönelimi, sınıflama ve normalizasyon seçimlerinin sonuçları kökten değiştirebilmesi nedeniyle bütün katsayılar özgün simetrik tablolarla yeniden hesaplanmış ve denetlenebilir çalışma kitabında raporlanmıştır.

Tedarikçi yoğunlaşması sonuçları maliyet maruziyetinin ikinci, bağımsız boyutunu göstermektedir. 2023'te A01 orta düzeyde, C20 görece düşük ülke yoğunlaşmasına sahiptir. C19 ve geniş enerji ise belirgin biçimde daha yüksek ülke yoğunlaşmasına sahiptir. Bu örüntü, balıkçılık ve gıda zincirindeki enerji maliyet kanalının yalnız büyüklük değil tedarik coğrafyası bakımından da izlenmesi gerektiğine işaret eder.

Bölümün geri kalanı şu şekilde düzenlenmiştir. İkinci bölüm kavramsal çerçeveyi ve ilgili literatürü sentezler. Üçüncü bölüm veri, değişkenler, ürün-tutarlı girdi-çıktı modeli, şok tasarımı ve tedarikçi yoğunlaşması uzantısını açıklar. Dördüncü bölüm bulguları sunar. Beşinci bölüm bulguları literatürle ilişkilendirir. Altıncı bölüm sağlamlık sınamalarını, yedinci bölüm sınırlılıkları ve sekizinci bölüm sonuç ile politika çıkarımlarını verir.

2. Literatür ve kavramsal çerçeve

2.1. Doğrudan ve toplam ithalat gereksinimi

Girdi-çıktı yaklaşımı, bir birim nihai talebin yalnızca hedef ürünün kendi ara girdi kullanımını değil, bu girdileri üreten tüm yukarı akım faaliyetleri de harekete geçirdiğini gösterir (Miller & Blair, 2009). Aynı mantık ithal içeriğe uygulandığında, doğrudan ithalat katsayısı bir hedef ürünün üretiminde doğrudan kullanılan ithal ara girdileri ölçer. Toplam ithalat gereksinimi ise yurt içi üretim zincirinin bütün turlarında kullanılan ithal girdileri ölçer. Aradaki fark dolaylı ithal içeriktir. Özellikle gıda işleme, ambalaj, soğuk zincir, enerji ve ticari hizmetlerle bağlantılı olduğundan, doğrudan oranlar sistemik maruziyeti eksik gösterebilir.

Bu ayrım aynı zamanda fiyat şoklarının yorumunu belirler. İthal bir kaynak ürünün fiyatı arttığında ilk turda o ürünü doğrudan kullanan üreticilerin birim maliyeti yükselir. Bu üreticilerin çıktıları diğer ürünlerin girdisi olduğunda maliyet şoku yurt içi teknik katsayılar üzerinden yeni turlara yayılır. Leontief

fiyat modeli, üretim teknolojisinin ve girdi bileşiminin sabit kaldığı kısa dönemli karşılaştırmalı statik bir çerçevede bu zinciri toplar. Model ikame, kapasite tepkisi, kâr marjı ayarlaması veya talep daralması öngörmez. Dolayısıyla sonuçlar gerçekleşecek enflasyonun tahmini değil, tanımlı şok altında maliyet muhasebesidir.

2.2. Üretim ağlarında şokların yayılması ve girdi özgüllüğü

Üretim ağı yaklaşımı, ekonomiyi birbirinden bağımsız sektörlerden oluşan bir liste olarak değil, girdilerin yukarı akımdan aşağı akıma aktığı yönlü bir ağ olarak ele alır. Bir ürünün maliyeti, yalnızca o ürünün doğrudan ithal ettiği ara mallara değil, yurt içinden satın aldığı girdilerin kendi ithal içeriklerine de bağlıdır. Girdi-çıktı tablosunun her sütunu belirli bir hedef ürünün üretim reçetesini, Leontief tersi ise bu reçetenin bütün dolaylı turlarını temsil eder. Bu yapı, düşük paylı bir dış girdinin çok sayıda ara üretim basamağına girmesi durumunda toplam etkisinin ilk tur etkisini aşabilmesini açıklar.

Acemoglu, Carvalho, Ozdaglar ve Tahbaz-Salehi (2012), sektörlere özgü şokların toplam dalgalanmaya dönüşmesinde ağ yapısının belirleyici olduğunu göstermektedir. Carvalho (2014) bu sonucu üretim ağlarının biçimi, sektörlerin merkeziliği ve ortak hareket üzerinden yorumlar. Bu literatürün temel dersi, bir şokun makro veya sektörel öneminin yalnız başlangıç büyüklüğünden çıkarılamayacağıdır. Şokun ulaştığı ürünlerin üretim ağındaki konumu, bağlantıların yönü ve ikame olanakları en az şokun kendisi kadar önemlidir.

Baqaee ve Farhi (2019), doğrusal ilk sıra yaklaşımların büyük şoklarda ve ikame esneklikleri sınırlı olduğunda yetersiz kalabileceğini gösterir. Bu bulgu, mevcut bölümde kullanılan sabit katsayılı modelin yorum sınırını belirler. Buradaki sonuçlar küçük bir şok etrafındaki maliyet muhasebesini ve 2023 üretim teknolojisini yansıtır. Fiyat değişikliği büyüdükçe üreticilerin girdi bileşimini, çıktı düzeyini, stoklarını ve kâr marjlarını değiştirmesi beklenir. Dolayısıyla hesaplar, doğrusal bir referans noktasıdır. Tam genel denge veya refah tahmini değildir.

Şokların yayılımı tedarik edilen girdinin ne ölçüde özgül olduğuna da bağlıdır. Barrot ve Sauvagnat (2016), doğal afetlerden etkilenen tedarikçilerin müşterilerinde belirgin üretim kayıpları yarattığını ve etkinin özellikle özgül girdilerde güçlendiğini bulur. Boehm, Flaaen ve Pandalai-Nayar (2019), 2011 Tohoku depremi sonrasında Japonya bağlantılı ABD firmalarında ithalat ile üretimin yaklaşık birlikte gerilediğini ve kısa dönemde ithal ve yerli girdiler arasındaki ikamenin sınırlı olabildiğini gösterir. Tarım ve gıda zincirlerinde kalite standardı, biyolojik üretim takvimi, soğuk zincir ve ürün sertifikasyonu benzer katılıkların önemli kaynaklarıdır.

Tedarikçi sayısının artırılması her durumda bedelsiz değildir. Yeni tedarikçi arama, kalite doğrulama, sözleşme, lojistik düzenleme ve stok yönetimi

maliyetleri firmaların tek veya az sayıda tedarikçiyle çalışmasını özel olarak rasyonel kılabilir. Buna karşılık aynı girdiyi kullanan aşağı akım işletmeler ve tüketiciler kesinti maliyetinin tamamını karar anında fiyatlandıramaz. Elliott, Golub ve Leduc (2022), özel olarak oluşan tedarik ağlarının normal koşullarda verimli görünürken nadir fakat büyük kesintilere karşı kırılgan kalabileceğini kuramsal olarak gösterir. Bu ayrım, yüksek HHI değerlerinin otomatik politika müdahalesi gerekçesi değil, ikame ve toplumsal dışsallık incelemesi için bir tarama göstergesi olmasını gerektirir.

2.3. Türkiye'de kur, girdi maliyetleri ve gıda fiyatları

Türkiye için girdi-çıktı temelli kur geçişkenliği literatürü bu çalışmanın en yakın yöntemsel referansıdır. Aydoğuş ve diğerleri (2018), ithal ara girdilerin döviz kuru değişimlerini sektör fiyatlarına taşıdığı bir girdi-çıktı modeli geliştirir. Pierros ve diğerleri (2024), 2012 arz-kullanım sistemiyle ürün fiyatlarına geçişi hesaplar ve enerji ürünlerinin belirgin rolüne dikkat çeker. Bu çalışma söz konusu yaklaşımı "ilk kez" uygulama iddiasında değildir. Yenilik, 2023 ürün yapısı, tarım-gıda odağı, kaynak şoku ayrıştırması ve ürün-sektör matrislerini karıştırmayan açık bir boyut denetimi üzerinden kurulmaktadır.

Zaman serisi kanıtı, maliyet aktarımının sabit olmadığını da hatırlatmaktadır. Işık ve Özbuğday (2021), 2015:1-2020:1 dönemi için tarımsal girdi maliyetleri ile gıda fiyatları arasında uzun dönemli ilişki rapor eder. Bayır ve Avcı (2023), ithal girdi maliyetleri kanalının kur geçişkenliğinde etkili olduğunu gösteren ampirik kanıt sunar. Büyük şoklar ve yüksek enflasyon dönemlerinde fiyat ayarlamalarının hızlanabildiğine ilişkin mikro fiyat kanıtı, tam aktarım veya sabit aktarım varsayımının ihtiyatla ele alınmasını gerektirir (Özcan Kodaz & Yürek, 2023). Bu nedenle burada tüketici fiyatlarına geçiş katsayısı ana modele gömülmemektedir. Varsa ayrı ve koşullu bir senaryo olarak tutulmaktadır.

Gıda enflasyonunun kendisi de yalnızca dış maliyetlerden ibaret değildir. Üretim, verim, mevsimsellik, piyasa yapısı, aracılık zinciri, lojistik ve ürün bazlı arz koşulları önem taşır (Demirkılıç, Özertan, & Tekgüç, 2022). Dünya Bankası'nın Türkiye çalışması gübre, kimyasallar, yem, yakıt ve makine gibi ithal girdileri önemli maliyet kanalları arasında sayarken, bu değişkenlerin ürünlere ve dönemlere göre farklılaştığını vurgular (World Bank, 2020). Dolayısıyla girdi-çıktı bulguları gıda enflasyonunun bütüncül açıklaması olarak değil, dış maliyet maruziyetinin yapısal bir bileşeni olarak okunmalıdır.

2.4. Küresel değer zincirleri ve tarımsal ithalat bağımlılığı

Dikey uzmanlaşma literatürü, bir ülkenin ihracatında yer alan ithal ara girdileri brüt ticaret istatistiklerinden ayırır. Hummels, Ishii ve Yi (2001) ihracat üretiminde kullanılan ithal girdileri dikey uzmanlaşmanın temel bileşeni olarak ölçerken, Johnson ve Noguera (2012) ara malları hesaba katan katma değer ticaretinin brüt akımlardan farklı bir coğrafya ürettiğini gösterir. Koopman, Wang

ve Wei (2014) ise brüt ihracatı yerli katma değer, yabancı katma değer ve çift sayım bileşenlerine ayırır. Mevcut bölüm bu çok ülkeli çerçevelerin yerine geçmez. Bunun yerine ulusal ürün ağında ithal ara girdi gereksinimini daha ayrıntılı kaynak ürünler üzerinden izler.

İthalat bağımlılığı ile ihracat başarısı bu nedenle birbirinin mekanik karşıtı değildir. Bir sektör yüksek yerli katma değer yaratırken belirli girdilerde dışa bağımlı olabilir. İthal girdiler kalite, teknoloji veya ölçek avantajı sağlayarak ihracatı da destekleyebilir. Risk, ithalatın varlığından çok, kritik girdinin yüksek maliyet payı, düşük kısa dönem ikame esnekliği ve yoğun tedarik coğrafyasıyla aynı anda ortaya çıkmasıdır. Bu bölümde kullanılan gösterge seti, ticaret açıklığını tek başına sorunlaştırmak yerine söz konusu bileşimi saptamaya yöneliktir.

Küresel değer zinciri literatürü, brüt ticaret göstergelerinin üretimde kullanılan yabancı katma değeri gizleyebileceğini gösterir. Türkiye için Alkın (2020), 2000-2014 döneminde ihracatın yerli ve yabancı katma değer bileşimini WIOD üzerinden inceler. Yabancı içerik bakımından sektörler arası belirgin farklılıklar bulur. Nas (2025), OECD TiVA ve Dünya Kalkınma Göstergeleri ile tarım sektörünün küresel değer zinciri bağlantılarını değerlendirir ve geriye doğru bağların zaman içindeki seyrini tartışır. OECD'nin 2025 TiVA sürümü, 1995-2022 dönemi için 81 ekonomi ve 50 faaliyet düzeyinde karşılaştırılabilir göstergeler sunar (OECD, 2026). Bu çalışmalar geniş uluslararası konumlandırma sağlar. Ancak ulusal ürün ağında belirli kaynak girdilerden A01, A03 ve C10-C12'ye uzanan maliyet yollarını ayrıntılı olarak göstermez.

Tarımsal ithalat bağımlılığı kavramı farklı paydalarla ölçülebilir: toplam arz içinde ithalat, ara kullanım içinde ithalat, üretim başına ithal girdi, ihracatın yabancı katma değer içeriği veya belirli ürünlerde net ithalat oranı. Bu göstergeler aynı soruyu yanıtlamaz. Bu bölümde ana ölçü, bir hedef ürünün bir birim üretimi ya da nihai talebi için gerekli ithal ara girdi miktarıdır. Gıda güvenliği, öz yeterlilik veya dış ticaret dengesi doğrudan ölçülmemektedir. Tedarikçi yoğunlaşması da ithalat bağımlılığının seviyesi değil, ithalatın coğrafi dağılımıyla ilgili ayrı bir maruziyettir.

2.5. Tedarikçi yoğunlaşması, ikame ve gıda sistemi dayanıklılığı

Tedarikçi yoğunlaşması, ithalat değerinin ülkeler arasında ne ölçüde dağıldığını gösterir. Ancak ithal girdinin üretimdeki ağırlığını ya da kesinti halinde ne kadar hızlı ikame edilebileceğini doğrudan ölçmez. HHI aynı büyüklükteki toplam ithalat için çok sayıda küçük tedarikçi ile birkaç büyük tedarikçi arasındaki farkı özetler. Etkin tedarikçi sayısı, CR1 ve CR4 ise endeksin iktisadi yorumunu kolaylaştırır. Bu göstergelerin tümü değer paylarına dayandığında fiyat farklılıklarını da içerir. Fiziksel arz güvenliği için miktar, kalite, taşıma rotası ve teslim süresi bilgileri ayrıca gerekir.

Ürünlerin menşe ülkeye göre farklılaşması, ikamenin neden yalnız fiyat karşılaştırmasıyla açıklanamayacağını gösterir. Armington (1969) yaklaşımında aynı ürün farklı menşelerden geldiğinde tam ikame kabul edilmez. Tarımsal hammaddelerde çeşit, nem, protein oranı ve hasat takvimi bu farklılaşmayı güçlendirebilir. Kimyasal girdilerde teknik standartlar, enerjide ise altyapı ve taşıma biçimi benzer bir rol oynayabilir. Dolayısıyla yüksek tedarikçi sayısı gerçek ikame kapasitesini olduğundan fazla, düşük tedarikçi sayısı ise uzun dönemdeki uyum kapasitesini olduğundan az gösterebilir.

Ahn ve Tan (2025), coğrafi ithalat yoğunlaşmasının ihracatçı ülkeye özgü şoklara karşı duyarlılığı artırdığını, fakat çeşitlendirmenin maliyeti ve yararının sektörler ile şok türleri arasında değiştiğini göstermektedir. Ritzel, Möhring ve von Ow (2024) gıda ithalatı kırılganlığını yalnız ithalat bağımlılığıyla değil, tedarikçi çeşitliliği, dış kaynakların risk özellikleri ve ülkenin uyum kapasitesiyle birlikte ele alır. Food and Agriculture Organization of the United Nations [FAO] (2021) da tarım-gıda sistemlerinde dayanıklılığı, şoku emme, alternatif kanallara yönelme ve temel işlevleri sürdürme kapasitesi üzerinden tanımlar.

Bu yaklaşım Türkiye için iki düzeyi ayırmayı gerektirir. Birinci düzey, A01, A03 ve C10-C12 hedeflerinin üretim ağı üzerinden ne kadar ithal ara girdi gerektirdiğidir. İkinci düzey, bu gereksinimi besleyen A01, C20 ve enerji kaynaklarının hangi ülkelere dağıldığıdır. İlk düzey maliyet iletimini, ikinci düzey coğrafi kesinti riskini ölçer. İki ölçüyü tek bir bileşik skorda toplamak, ikame esnekliği ve stok verisi bulunmadığında sahte kesinlik yaratacağından bu bölümde tercih edilmemiştir.

2.6. Araştırma boşluğu ve sınanabilir beklentiler

Literatürdeki boşluk, yöntem eksikliğinden çok üç parçanın aynı ampirik tasarımda birleştirilmemesidir: güncel ürün-tutarlı girdi-çıktı katsayıları, tarım ve gıda için kaynak ürün bazında maliyet şokları ve tedarikçi ülke yoğunlaşmasının ayrı bir risk katmanı olarak ele alınması. Bu tasarım beş beklenti üretmektedir.

H1. C10-C12 grubunun toplam ithalat gereksinimi A01 grubundan yüksektir.

H2. Dolaylı ithal içeriğin toplam gereksinim içindeki payı C10-C12 grubunda A01 grubuna göre daha yüksektir.

H3. Tarımsal hammadde, kimyasal-gübre ve enerji şoklarının hedef ürün etkileri homojen değildir. Kaynak sıralaması hedef ürüne göre değişir.

H4. Temel kırılganlık sıralaması dar ve geniş enerji tanımları ile alternatif şok büyüklükleri altında nitel olarak korunur.

H5. Tedarikçi yoğunlaşması ithalat yoğunluğuyla tam korelasyonlu değildir ve ürünlerin kırılganlık sıralamasına bağımsız bilgi ekler.

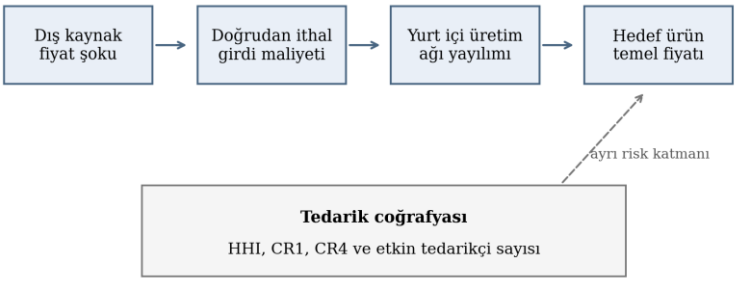

Şekil 1. İthal maliyet kırılganlığının analitik çerçevesi

Kaynak: Üretim ağı, girdi-çıktı ve tedarikçi yoğunlaşması literatüründen hareketle yazar tarafından oluşturulmuştur.

3. Veri ve yöntem

3.1. Veri kapsamı ve sınıflama

Ana veri kaynağı, Türkiye İstatistik Kurumu'nun 2025 yılında yayımladığı 2023 yılı arz-kullanım ve simetrik girdi-çıktı tablolarıdır (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2025). Uygulama, ürünleri satırlarda kaynak, sütunlarda ise hedef üretim olarak tanımlayan ürün-ürün simetrik yapıyı kullanır. Tabloların tanımı ve yorumu, Birleşmiş Milletler'in arz-kullanım ve girdi-çıktı tablolarına ilişkin yöntem çerçevesiyle uyumludur (United Nations, 2018). Sınıflama CPA Rev. 2.1'in 64 ürün grubuna toplulaştırılmış düzeyidir. Hedefler A01 tarım ürünleri, A03 balıkçılık ve su ürünleri ile C10-C12 gıda, içecek ve tütün ürünleridir. Yurt içi tablo temel fiyatlarla, ithalat tablosu cif ve temel fiyatlarla, tümü cari fiyatlarla ölçülmüştür.

Temel veri nesneleri yurt içi ara kullanım matrisi Z^D, ithal ara kullanım matrisi Z^M ve P.1 temel fiyatlarla toplam üretim satırından alınan ürün çıktıları vektörü x'tir. Yurt içi ve ithal ara kullanım bloklarının satır ve sütun kodları bire bir eşleşmektedir. Ayrıca $Z^D + Z^M$ toplamı, yayımlanan toplam ara kullanım matrisi Z^T ile en fazla $2{,}38\times10^{-7}$ birim farkla uzlaşmaktadır. Ürün-ürün ve ürün-sektör tabloları tek bir hesapta birleştirilmemiştir.

Tablo 1. Analitik kapsam ve sınıflama kararları

Bileşen	Temel tanım	Alternatif/sağlamlık	Yorum sınırı
Hedef ürünler	A01, A03, C10-C12	A01 ve C10-C12 alt kırılımları veri elverirse	Ürün grubu sonuçları firma veya hane heterojenliğini göstermez.
Kaynak şokları	A01 tarımsal hammadde, C20 kimyasal ve gübre, C19 rafine petrol	Geniş enerji: B madencilik + C19 + D elektrik/gaz	Kaynak kümeleri çakışmadan tanımlanmalıdır.
Fiyat kavramı	Sabit katsayılı temel fiyat maliyet etkisi	Alternatif şok büyüklükleri	TÜFE ya da gerçekleşmiş enflasyon değildir.
Yoğunlaşma	2022-2024 partner paylarından HHI	CR1, CR4, etkin sayı ve ürün-ağırlıklı HHI	İthalat seviyesi ile yoğunlaşma ayrı raporlanır.

Not. CPA kodları özgün TÜİK dosyasındaki etiketlerle bire bir eşleştirilmiştir. 64 ürünlü toplulaştırmada gübre ayrı bir ürün değildir. Bu nedenle C20 sonuçları 'kimyasal ürünler vekili' olarak yorumlanmalıdır.

3.2. Doğrudan ve toplam ithalat gereksinimi

Yurt içi ve ithal teknik katsayı matrisleri, her kaynak ürünün hedef ürün çıktısı başına kullanımını gösterecek biçimde hesaplanır. $\hat{x}$, x vektörünün köşegen matrisini ifade etmek üzere:

$$A^D = Z^D \hat{x}^{-1} \quad \text{ve} \quad A^M = Z^M \hat{x}^{-1} \tag{1}$$

Yurt içi üretim ağındaki doğrudan ve dolaylı gereksinimler Leontief tersiyle toplanır:

$$L = (I - A^D)^{-1} \tag{2}$$

İthal kaynak ürünlerin hedef ürün nihai talebi başına toplam gereksinim matrisi aşağıdaki gibidir:

$$R^M = A^M L \tag{3}$$

Bir hedef ürün j için doğrudan ithalat gereksinimi, A^M matrisinin j sütun toplamıdır. Toplam ithalat gereksinimi R^M matrisinin j sütun toplamıdır. Dolaylı gereksinim toplam ile doğrudan arasındaki farktır. Buradaki paylar parasal katsayı olduğundan, aynı fiyat yılı ve değerleme altında bir birim hedef üretim veya nihai talep başına ithal ara girdi gereksinimini ifade eder. İşlenmiş gıda grubunun birden çok ürünü içerdiği durumda sonuç, sınıflamadaki toplulaştırma kuralına göre hesaplanmalıdır. Basit aritmetik ortalama ancak paydaların eşit olduğu özel durumda kullanılmalıdır.

3.3. Kaynak-spesifik ithal fiyat şoku

İthal fiyat şoku vektörü Δp^M, yalnızca seçilen kaynak ürünlerde sıfırdan farklıdır. İthal teknik katsayıların satırları kaynak ürün, sütunları hedef ürün olduğunda ilk tur birim maliyet etkisi:

$$\Delta c = (A^M)^T \Delta p^M \quad (4)$$

Yurt içi ara girdi fiyatları da maliyet şokundan etkilendiğinde toplam üretici temel fiyat etkisi Leontief fiyat sistemiyle elde edilir:

$$\Delta p = [I - (A^D)^T]^{-1} \Delta c \quad (5)$$

Denklem (5), ücret, vergi, ticaret ve taşıma marjları ile kâr oranları sabitken gerekli maliyet artışını verir. Şokun yüzde 10 olarak tanımlandığı temel senaryo, kaynak fiyat vektöründeki ilgili elemanların 0,10 olması anlamına gelir. Birden çok kaynak kümesi aynı anda şoklandığında kümelerin çakışmadığı doğrulanmıştır. Birleşik şok sonucu, modelin doğrusal yapısına uygun biçimde ayrı şokların toplamına makine hassasiyetinde eşittir.

3.4. Şok senaryoları

Temel senaryolar üç dış maliyet kaynağına odaklanır. Tarımsal hammadde şoku A01 ithal ürünlerine uygulanır. Kimyasal-gübre vekili şoku, daha dar ayrım mümkün olmadığı için C20 kimyasal ürünler grubunun tamamını kapsar. Dar enerji şoku ise C19 kok kömürü ve rafine petrol ürünlerine uygulanır. Geniş enerji tanımı B madencilik ve taşocakçılığı, C19 ile D35 elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme ürünlerini kapsar. Dar birleşik senaryo A01+C20+C19 kaynaklarını eşzamanlı olarak yüzde 10 şoklar. Geniş birleşik senaryo ise A01+C20+B+C19+D35 kaynaklarına aynı şoku uygular.

Temel raporlama yüzde 10 şoka dayanır. Doğrusal modelde yüzde 5 ve yüzde 20 sonuçları sırasıyla yarım ve iki kat ölçeklenir. Tekil şoklar ile birleşik şokların eşitliği sayısal denetim olarak sınanmıştır. Azami fark $1{,}61\times10^{-17}$ bulunmuştur. Gerçekleşmiş emtia veya kur hareketleri bu çalışmada şok vektörüne eklenmemiştir.

3.5. Tedarikçi ülke yoğunlaşması uzantısı

Sağlamlık uzantısında Türkiye'nin 2022-2024 ithalatı, kaynak ürün ve partner ülke düzeyinde UN Comtrade yıllık HS 2022 verilerinden alınmıştır (United Nations Statistics Division, n.d.). İthalat değeri olarak primaryValue kullanılmıştır. Raporlayan ülke Türkiye, ticaret akımı ithalat, ikinci partner Dünya ve gümrük rejimi toplam olarak sabitlenmiştir. World toplamı (partnerCode=0) ülke paylarından dışlanmış, ülke toplamları World satırlarıyla bire bir uzlaştırılmıştır. Ürün grubu g ve tedarikçi ülke k için ithalat değeri M_gk, ülke payı s_gk olmak üzere:

$$s_{gk} = M_{gk}/\Sigma_k M_{gk} \quad \text{ve} \quad \text{HHI}_g = \Sigma_k s_{gk}^2 \qquad (6)$$

HHI sıfıra yaklaştıkça tedarikçi dağılımı çeşitlenir, bire yaklaştıkça yoğunlaşır (Herfindahl, 1950; Hirschman, 1945). Sonuçlar ayrıca 0-10.000 ölçeğinde, etkin tedarikçi sayısı N^{eff}_g = 1/HHI_g, en büyük ülke payı (CR1), ilk dört ülke payı (CR4) ve ithalat paylarıyla ağırlıklandırılmış HS6-ürün HHI'siyle raporlanmıştır. HHI ithalatın ekonomik büyüklüğünü ölçmediğinden girdi-çıktı şok etkileriyle çarpılmamıştır. Maliyet iletimi ve coğrafi yoğunlaşma ayrı sütunlarda tutulmuştur.

HS 6 haneli ürünler, Eurostat'ın ShowVoc ortamında sunduğu yıllık CN 2022/2023/2024-CPA 2.1 eşleştirme dağıtımları kullanılarak eşlenmiştir (Eurostat, n.d.). Her HS6 kodunun CN8 alt kodları tek bir hedef A64 grubunda birleşiyorsa kod kesin eşleşme olarak kabul edilmiştir. Bir HS6 birden çok A64 grubuna gidiyorsa sayısal ağırlık uydurulmamış ve kod ana HHI hesabından çıkarılmıştır. Kesin değer / en az bir hedef eşleşmesi taşıyan aday değer oranı kapsama göstergesi olarak raporlanmıştır. "Areas, nes" (partner 899) ana hesapta tutulmuş, dışlandığı varyant ayrı bir duyarlılık sınaması olarak hesaplanmıştır.

3.6. Doğrulama ve yeniden üretilebilirlik protokolü

Hesaplamalar Python ortamında pandas ve NumPy ile yeniden üretilmiştir. Bütün zorunlu denetimler geçmiştir: üç 64 × 64 ara kullanım matrisi uzlaşmış, satır-sütun CPA kodları tam eşleşmiş, tüm çıktı paydaları pozitif çıkmış, A^D spektral yarıçapı 0,523 ve I-A^D koşul sayısı 2,498 bulunmuştur. Doğrudan gereksinim hiçbir üründe toplam gereksinimi aşmamıştır. Birleşik şok tekil şokların toplamıyla ve fiyat modeli iki cebirsel çözümle makine hassasiyetinde aynı sonucu vermiştir.

3.7. Göstergelerin birlikte yorumlanması

Analiz dört ayrı boyutu yan yana getirir. İthalat gereksinimi, dış girdinin üretimdeki değer ağırlığını ölçer. Leontief fiyat etkisi, belirli bir kaynak şokunun hedef ürüne ağ üzerinden aktarımını gösterir. HHI tedarik coğrafyasının yoğunlaşmasını, ürün-ağırlıklı HHI ise ayrıntılı HS6 kalemlerindeki dar tedarikçi yapılarını ölçer. Bu göstergeler benzer görünse de farklı soruları yanıtladığından biri diğerinin yerine kullanılmaz.

Bir kaynağın yüksek HHI değerine sahip olması, hedef üründe mutlaka büyük maliyet etkisi yaratacağı anlamına gelmez. Kaynak girdinin teknik katsayısı küçükse coğrafi yoğunlaşma yüksek olduğu halde fiyat etkisi sınırlı kalabilir. Tersine, çok sayıda ülkeden alınan bir kimyasal girdi üretim reçetesinde yüksek ağırlığa sahipse düşük HHI ile birlikte güçlü maliyet etkisi görülebilir. Bu nedenle HHI ile şok katsayısının mekanik biçimde çarpılması yerine sonuçlar bir risk matrisi içinde ayrı eksenler olarak okunur.

Yorumun üçüncü boyutu ikame edilebilirliktir. Ancak mevcut veri seti bu boyutu doğrudan ölçmez. Kısa dönem ikame esnekliği, stok gün sayısı, alternatif tedarikçinin teslim süresi ve kalite uyumu gibi bilgiler ürün ve firma düzeyinde gereklidir. Bölümdeki politika çıkarımları bu veri boşluğunu kabul ederek, yüksek maliyet etkisi ile yüksek yoğunlaşmanın kesiştiği alanları ayrıntılı inceleme için önceliklendirir. Doğrudan müdahale önerisini yalnız bu iki göstergeye dayandırmaz.

4. Bulgular

4.1. İthalat gereksiniminin doğrudan ve dolaylı bileşenleri

A01 tarım ürünlerinde doğrudan ithalat gereksinimi yüzde 7,91, toplam ithalat gereksinimi yüzde 12,72'dir. Aradaki 4,80 yüzde puanlık fark, yurt içi tedarik zinciri üzerinden taşınan dolaylı ithal içeriktir ve toplam gereksinimin yüzde 37,8'ini oluşturur. A03 balıkçılıkta doğrudan/toplam gereksinim yüzde 4,81/9,94'tür. Dolaylı pay yüzde 51,7'dir. C10-C12 gıda, içecek ve tütün ürünlerinde doğrudan/toplam gereksinim yüzde 10,48/20,30'dur. Dolaylı pay yüzde 48,4'tür.

Tablo 2. Ürün-tutarlı ithalat gereksinimi sonuçları

Hedef ürün	Doğrudan (%)	Toplam (%)	Dolaylı (yp)	Dolaylı / toplam (%)
A01 Tarım ürünleri	7,91	12,72	4,80	37,8
A03 Balıkçılık ve su ürünleri	4,81	9,94	5,14	51,7
C10-C12 Gıda, içecek ve tütün	10,48	20,30	9,82	48,4

Not. yp = yüzde puan. Dolaylı gereksinim = toplam - doğrudan. Oranlar yuvarlanmıştır.
Kaynak: TÜİK 2023 ürün-ürün girdi-çıktı tablolarından yazarın hesaplaması.

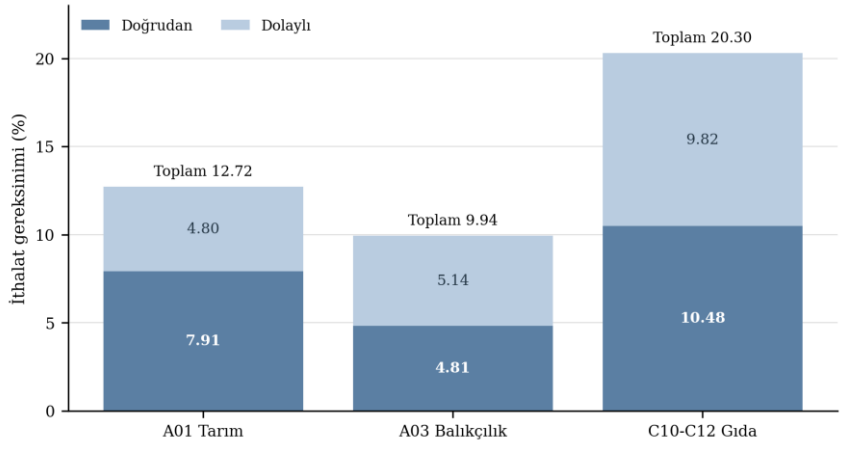

Şekil 2. Doğrudan ve dolaylı ithalat gereksinimi
Kaynak: TÜİK 2023 ürün-ürün girdi-çıktı tablolarından yazarın hesaplaması. Yüzdeler yuvarlanmıştır.

Tablo H1 ve H2'yi desteklemektedir. C10-C12'nin toplam ithalat gereksinimi A01'in yaklaşık 1,6 katıdır. Doğrudan oranlar arasındaki 2,56 yüzde puanlık fark toplam gereksinimde 7,58 yüzde puana çıkmaktadır. A03'ün toplam gereksinimi daha düşük olsa da dolaylı payının en yüksek olması, doğrudan ithalat oranına dayalı sıralamanın ağ bağımlılığını eksik yansıtabileceğini gösterir. Bu oranlar güven aralığı olan örneklem tahminleri değil, tek bir yılın muhasebe yapısından türetilen noktasal katsayılardır.

4.2. İthal tarım ürünü fiyat şoku

İthal A01 kaynak ürün fiyatlarında yüzde 10'luk varsayımsal artış A01 hedefinde yüzde 0,370, A03'te yüzde 0,025 ve C10-C12'de yüzde 0,729 temel fiyat maliyet etkisi üretmektedir. İşlenmiş gıda grubundaki etkinin tarımdakinin yaklaşık iki katı olması, ithal tarımsal hammaddenin işleme zincirinde yoğunlaşan kullanımını gösterir. A03 üzerindeki düşük etki ise balıkçılığın tarımsal hammadde kanalından çok enerji kanalına maruz kaldığı sonraki tabloda görülen örüntüyle tutarlıdır.

Tablo 3. İthal A01 fiyatlarında yüzde 10 artışın maliyet etkisi

Hedef ürün	Temel fiyat etkisi (%)	Statü
A01 Tarım ürünleri	0,370	Doğrulandı
A03 Balıkçılık ve su ürünleri	0,025	Doğrulandı
C10-C12 Gıda, içecek ve tütün	0,729	Doğrulandı

Not. Sonuçlar yüzde 10'luk varsayımsal ithal A01 fiyat şoku, sabit teknik katsayılar ve temel fiyatlar içindir. TÜFE etkisi, gerçekleşmiş fiyat değişimi veya nedensel katsayı olarak yorumlanamaz.

4.3. Kaynak-spesifik maliyet şokları

Kaynak şoklarının hedefler üzerindeki sıralaması belirgin biçimde farklıdır. C20 kimyasal ürünler vekili şoku A01'de yüzde 0,515 ile en güçlü tekil etkidir. A03'te dar C19 enerji şoku yüzde 0,344 ile baskındır. C10-C12'de ise A01 tarımsal hammadde şoku yüzde 0,729 ile en güçlü kaynaktır. Geniş enerji tanımı dar tanıma göre A01, A03 ve C10-C12 etkilerini sırasıyla yüzde 0,223, 0,616 ve 0,271'e yükseltmektedir.

Tablo 4. Kaynak-spesifik yüzde 10 şokların temel fiyat etkisi (%)

Hedef	A01 şoku	Kimyasal-gübre	Dar enerji	Geniş enerji
A01	0,370	0,515	0,114	0,223
A03	0,025	0,062	0,344	0,616
C10-C12	0,729	0,340	0,102	0,271

Not. C20 sütunu ayrı gübre ürününü değil tüm kimyasal ürünleri temsil eden vekildir. Dar enerji C19'u, geniş enerji ise B+C19+D35'i kapsar. Dar birleşik A01+C20+C19 etkileri

A01, A03 ve C10-C12 için sırasıyla yüzde 0,999, 0,432 ve 1,170'tir. Geniş birleşik etkiler yüzde 1,108, 0,703 ve 1,339'dur.

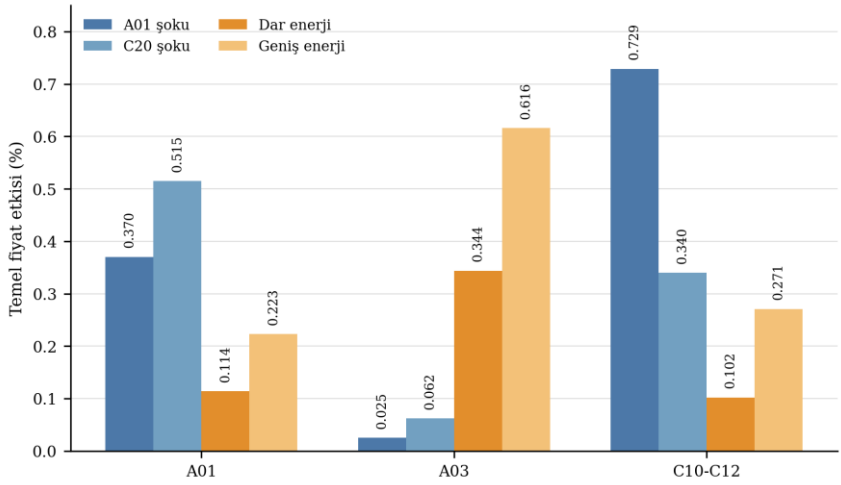

Şekil 3. Kaynak-spesifik yüzde 10 ithal fiyat şoklarının hedef ürün etkileri
Not. Değerler sabit teknik katsayılar altında temel fiyat maliyet etkileridir. Gerçekleşmiş enflasyon veya TÜFE etkisi değildir. Kaynak: Yazarın hesaplaması.

4.4. Tedarikçi ülke yoğunlaşması

Tedarikçi yoğunlaşması kaynak grupları arasında belirgin biçimde ayrışmaktadır. 2023'te HHI (0-10.000 ölçeği) A01 tarım ürünlerinde 1.296, C20 kimyasallarda 585, C19 kok ve rafine petrolde 2.791 ve geniş enerji bileşiminde 2.572'dir. Etkin tedarikçi sayıları sırasıyla 7,72, 17,11, 3,58 ve 3,89'dur. Buna göre C20 ithalatı çok sayıda ülkeye daha dengeli dağılırken enerji kaynakları birkaç ülkeye daha belirgin biçimde yoğunlaşmaktadır.

Ülke kompozisyonu bu farkı açıklar. 2023'te A01'in en büyük tedarikçisi yüzde 27,9 payla Rusya'dır. C20'nin en büyük tedarikçisi yüzde 14,8 payla Çin'dir. Rusya'nın payı C19'da yüzde 51,2, geniş enerjide yüzde 49,4'e ulaşmaktadır. İlk dört ülkenin toplam payı A01'de yüzde 64,8, C20'de yüzde 38,4, C19'da yüzde 66,8 ve geniş enerjide yüzde 61,9'dur. 2022'den 2023'e C19 ve geniş enerji HHI'sindeki sıçrama, enerji maliyet kanalının tedarik coğrafyası bakımından da yoğunlaştığını göstermektedir. 2024'te gerileme olsa da her iki seri 2022 düzeyinin üzerinde kalmıştır.

HS6 düzeyindeki ürün HHI'lerinin ithalat payıyla ağırlıklı ortalaması grup HHI'sinden yüksektir: 2023'te A01 için 4.473, C20 için 2.560, C19 için 3.571 ve geniş enerji için 3.825'tir. Bu fark, grup içinde farklı ürünlerin farklı ülke sepetlerine sahip olmasının toplulaştırılmış ülke HHI'sini aşağı çekebildiğini gösterir. Dolayısıyla grup HHI'si genel coğrafi portföyü, ürün-ağırlıklı HHI ise alt ürünlerdeki dar tedarikçi yapılarını yansıtan tamamlayıcı ölçüler olarak okunmalıdır.

4.5. Tedarikçi yoğunlaşmasının 2022-2024 seyri

Üç yıllık pencere, 2023 yoğunlaşmasının tek yıla özgü olup olmadığını değerlendirmeye imkân verir. A01 HHI'si 2022'de 1.207 iken 2023'te 1.296'ya yükselmiş, 2024'te 917'ye gerilemiştir. Aynı dönemde en büyük A01 tedarikçisi 2022 ve 2023'te Rusya iken 2024'te Brezilya olmuştur. Bu değişim, grup düzeyindeki tedarik portföyünün kısa sürede yeniden ağırlıklandırılabildiğini, fakat ayrıntılı ürünlerdeki yoğunlaşmanın grup ortalamasından yüksek kalabildiğini gösterir.

C20 kimyasallarda HHI üç yıl boyunca 585-624 aralığında yatay seyretmiş ve en büyük tedarikçi Çin olmuştur. Buna karşılık C19 HHI'si 2022'de 1.485'ten 2023'te 2.791'e çıkmış, 2024'te 2.502'ye gerilemiştir. Geniş enerji bileşiminde aynı değerler 1.442, 2.572 ve 2.242'dir. Her iki enerji serisinde de 2024 düzeyi 2022'nin üzerindedir. Bu örüntü, 2023 enerji maliyet bağlantısının coğrafi yoğunlaşmayla eş zamanlı olarak güçlendiğini ve sonraki yıldaki normalleşmenin tam olmadığını göstermektedir.

D35 elektrik ticareti ayrıca yüksek bir HHI üretmektedir. 2023 değeri 6.766 ve Gürcistan payı yüzde 80,5'tir. Ancak bu kalem sınır ötesi mal ticaretinde gözlenen elektrik akımlarını temsil eder ve ulusal elektrik üretim karmasının tamamı değildir. Bu nedenle geniş enerji yorumunda D35, B madencilik ve C19 rafine petrol ile birlikte değerlendirilmiştir. Tek başına enerji güvenliği göstergesi olarak sunulmamıştır.

Tablo 6. Kaynak gruplarında tedarikçi ülke yoğunlaşmasının seyri

Kaynak grup	2022 HHI	2023 HHI	2024 HHI	2024 başlıca tedarikçi
A01 Tarım	1.207	1.296	917	Brezilya (%19,5)
C20 Kimyasallar	624	585	604	Çin (%15,4)
C19 Rafine petrol	1.485	2.791	2.502	Rusya (%48,1)
Geniş enerji	1.442	2.572	2.242	Rusya (%45,6)

Not. HHI 0-10.000 ölçeğindedir. World satırı dışlanmış, kesin HS6-CPA eşleşmeleri kullanılmıştır. Kaynak: UN Comtrade ve Eurostat dönüşüm tablolarından yazarın hesaplaması.

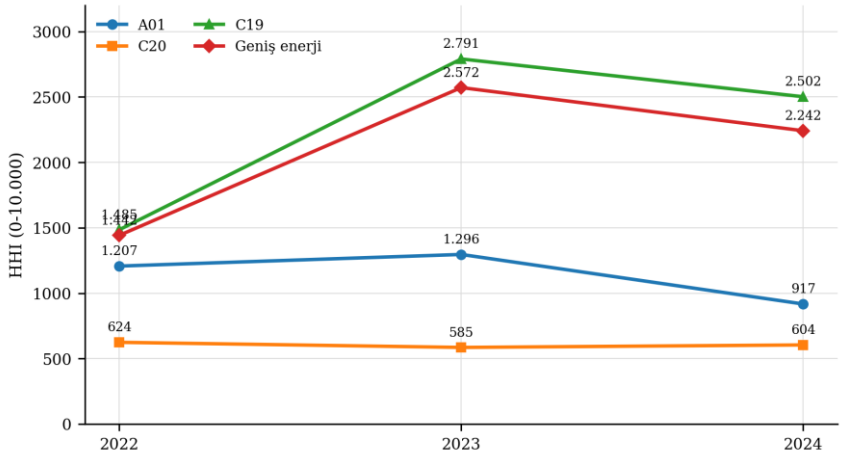

Şekil 4. Seçilmiş kaynak gruplarında tedarikçi HHI'si
Kaynak: UN Comtrade 2022-2024 ithalat verilerinden yazarın hesaplaması.

5. Tartışma

5.1. Üretim ağı yayılımı ve kaynak heterojenliği

Bulguların en belirgin mesajı, tarım, balıkçılık ve işlenmiş gıdada dış maliyet maruziyetinin yalnızca doğrudan ithal ara girdi oranıyla temsil edilemeyeceğidir. C10-C12 grubunda dolaylı ithal bileşenin toplam gereksinimin neredeyse yarısına, A03'te yarısından fazlasına ulaşması, yurt içinden tedarik edilen girdilerin de önemli ithal içerik taşıdığını göstermektedir. Bu sonuç, üretim ağlarını kullanan kur geçişkenliği çalışmalarının temel sezgisiyle uyumludur (Aydoğuş et al., 2018; Pierros et al., 2024). Ancak burada kurdaki genel değişim yerine belirli ithal kaynak ürünlerin fiyat şokları ayrıştırılmaktadır.

A01 şokunun C10-C12 üzerindeki etkisinin A01 hedefindeki etkiden yüksek olması, işlenmiş gıdanın ithal tarımsal hammaddeleri doğrudan ve dolaylı kanallardan kullanmasıyla açıklanabilir. Buna karşılık A01 tarım hedefinde C20 kimyasal ürünler vekili, A03 hedefinde enerji öne çıkmaktadır. Bu heterojenlik H3'ü destekler ve tek bir 'ithal girdi şoku' etiketinin politika açısından yetersiz kalabileceğini gösterir. Bunun mekanik bir girdi-çıktı sonucu olduğu unutulmamalıdır: firmaların ikame, stok, kâr marjı veya üretim tepkileri modelde içsel değildir.

Bulgular, tarım sektörünün dış ticaret pozisyonu ile ithal girdi kırılganlığının farklı kavramlar olduğunu da gösterir. Bir sektör brüt ya da net ihracatçı olabilirken gübre, enerji, yem veya belirli hammaddelerde dış girdilere bağımlı kalabilir. Küresel değer zinciri çalışmaları bu yabancı içerik boyutunu daha geniş bir çerçevede ortaya koymaktadır (Alkın, 2020; Nas, 2025; OECD, 2026). Bu bölümün ürün-spesifik yaklaşımı, aynı sorunu daha dar fakat politika açısından izlenebilir kaynak yollarına ayırmayı amaçlar.

5.2. Tedarik coğrafyası ve kısa dönem ikame

Bulgular Barrot ve Sauvagnat'ın (2016) girdi özgülliği ile Boehm ve diğerlerinin (2019) düşük kısa dönem ikame bulgularıyla aynı yönde bir yorum gerektirir, ancak bu bölüm ikame esnekliğini tahmin etmemektedir. Leontief teknolojisi kısa dönemde sıfır ikameyi varsayar. Sonuçların güçlü yanı ağdaki muhasebe yollarını tam olarak toplamasıdır. Zayıf yanı ise firmaların şoka uyum davranışını dışarıda bırakmasıdır. Bu nedenle temel katsayılar ani maliyet baskısını değerlendirmek için daha uygun, kalıcı şokların uzun dönem sonuçlarını öngörmek için daha sınırlıdır.

Üretim ağı literatürünün vurguladığı bağlantı yapısı bu bulgularda iki biçimde görünür. Birincisi, doğrudan ithal girdi ile toplam ithalat gereksinimi arasındaki farktır. İkincisi, aynı kaynak şokunun farklı hedeflerde farklı büyüklük üretmesidir. C10-C12'nin A01 şokuna, A01'in C20 şokuna ve A03'ün enerji şokuna daha duyarlı olması, hedef ürünün yalnız toplam ithal payının değil, hangi kaynaklara hangi üretim yollarıyla bağlandığının da önemli olduğunu gösterir.

Tedarikçi yoğunlaşması sonuçları bu yorumu keskinleştirmektedir. C20'nin A01 hedefindeki yüzde 0,515'lik maliyet etkisi yüksek olmasına karşın C20 ithalatının 2023 HHI'si 585 ile görece çeşitlidir. Buna karşılık A03 ve C10-C12 üzerindeki geniş enerji etkileri sırasıyla yüzde 0,616 ve 0,271 iken kaynak grubun HHI'si 2.572, Rusya payı yüzde 49,4'tür. Bu karşılaştırma maliyet iletim büyüklüğü ile coğrafi arz yoğunlaşmasının aynı sıralamayı vermediğini, dolayısıyla H5'in öngördüğü bağımsız bilgiyi sağladığını gösterir. HHI yine de maliyet payının yerine geçmemelidir. Girdi kritikliğini ve ikame esnekliğini tamamlayan bir uyarı göstergesi olarak kullanılmalıdır.

5.3. İthal yoğunluk ile yoğunlaşmanın birlikte okunması

Bu karşılaştırma, HHI eşiklerinin rekabet hukuku bağlamından doğrudan tedarik güvenliğine taşınmaması gerektiğini de gösterir. Aynı HHI değeri, ikame edilebilir standart bir üründe sınırlı bir riske işaret edebilir. Buna karşılık kalite, rota veya altyapı açısından özgül bir girdide ciddi kesinti riski anlamına gelebilir. Dolayısıyla tedarikçi yoğunlaşması, ürün kritikliğini gösteren teknik bilgi ve firma düzeyindeki stok-ikame verisiyle tamamlandığında karar değeri kazanır.

Kaynak ve hedef eksenleri birlikte okunduğunda üç farklı kırılganlık profili ortaya çıkar. A01 tarımda en büyük tekil maliyet etkisi C20 kimyasal ürünlerden gelir. Ancak C20 ithalatı ülke bazında görece çeşitlidir. A03 balıkçılıkta enerji hem en büyük maliyet kanalıdır hem de tedarik coğrafyası yoğunlaşmıştır. C10-C12 işlenmiş gıdada toplam ithalat gereksinimi en yüksek, baskın kaynak A01 tarımsal hammaddedir. A01'in grup HHI'si enerjiye göre daha düşük olsa da HS6 ürün-ağırlıklı HHI'si yüksektir. Böylece risk yönetimi her hedef için aynı aracı değil, kaynak bileşimine uygun araçları gerektirir.

Tablo 7. Hedef ürünler için bütünleşik kırılganlık profili

Hedef	Toplam ithalat gereksinimi	Baskın yüzde 10 şok	Kaynağın 2023 coğrafi görünümü
A01 Tarım	%12,72	C20: %0,515	HHI 585, Çin %14,8
A03 Balıkçılık	%9,94	Geniş enerji: %0,616	HHI 2.572, Rusya %49,4
C10-C12 Gıda	%20,30	A01: %0,729	HHI 1.296, Rusya %27,9

Not. Baskın şok, incelenen kaynak kümeleri içindeki en yüksek temel fiyat etkisidir. Kaynak: TÜİK 2023 girdi-çıktı tabloları ile UN Comtrade 2023 verilerinden yazarın hesaplaması.

Politika açısından ilk çıkarım, genel ithalat kısıtlamaları yerine kaynak-hedef bağlantılarına odaklanmaktır. Yüksek toplam gereksinim, yüksek yoğunlaşma ve düşük kısa dönem ikame olanağının kesiştiği girdiler önceliklendirilebilir. İkinci çıkarım, yerli üretim desteğinin yalnızca nihai ürünle sınırlı kalmamasıdır. Kimyasal, enerji, ambalaj, lojistik ve yem gibi yukarı akım girdilerdeki verimlilik ve tedarik çeşitliliği gıda maliyetlerini etkileyebilir. Üçüncü çıkarım ise sonuçların otomatik olarak korumacı bir reçeteye dönüşmemesidir. Yerli ikame daha pahalı veya daha düşük kaliteli olduğunda maliyet ve refah sonuçları ters yönde olabilir.

6. Sağlamlık sınamaları ve tedarikçi yoğunlaşması uzantısı

Sağlamlık tasarımı dört katmandan oluşur. Birinci katman sınıflama sağlamlığıdır: mevcut 64 ürünlü tabloda C10-C12 ile A01 alt bileşenleri ayrıştırılamadığından toplulaştırma sınırı açıkça korunur. İkinci katman kaynak tanımıdır: C19 dar enerji ile B+C19+D35 geniş enerji sonuçları yan yana verilmiştir. C20 ise yalnızca gübre olarak değil, gübreyi de içeren kimyasal ürünler vekili olarak etiketlenmiştir.

Üçüncü katman şok ölçeği ve model varyantıdır. Yüzde 5, 10 ve 20 şoklar doğrusal ölçeklenmektedir. İlk tur maliyet ile tam Leontief fiyat etkisi denetim çalışma kitabında birlikte raporlanmaktadır. A^D spektral yarıçapının 0,523 ve I-A^D koşul sayısının 2,498 olması ters matrisin bu uygulamada sayısal olarak kararlı olduğunu göstermektedir. Dar ve geniş enerji sonuçlarının nitel sıralamaları karşılaştırılarak H4 değerlendirilmiştir.

Dördüncü katman tedarikçi yoğunlaşmasıdır. Her kaynak grup için HHI, etkin tedarikçi sayısı, CR1, CR4 ve ürün-ağırlıklı HHI hesaplanmıştır. 2023'te C19 ve geniş enerji grupları A01 ve C20'den belirgin biçimde daha yoğun tedarikçi yapılarına sahiptir. H5, C20'nin yüksek maliyet etkisine rağmen düşük HHI göstermesi ve geniş enerjinin özellikle A03'te yüksek maliyet etkisiyle birlikte yüksek HHI göstermesi nedeniyle desteklenmektedir. Bu sonuç sıralama korelasyonuna dayalı biçimsel bir test değil, kaynak-hedef karşılaştırmasıdır. Grup sayısı sınırlı olduğu için aşırı anlamlılık iddiasından kaçınılmıştır.

Sınıflama duyarlılığında kesin HS6 eşleşmelerinin aday ithalat değerini karşılama oranı 2022-2024 boyunca A01'de yüzde 98,5-99,3, C20'de yüzde 99,7-99,9 ve geniş enerjide yüzde 99,7-99,9'dur. 'Areas, nes' dışlandığında HHI değişimleri tüm ana gruplarda 0,1 puanın altındadır. Böylece ana örüntü belirtilmemiş partner kategorisine veya HS6-CPA çoklu eşleşmelerine duyarlı değildir. Miktar payı ve gerçek menşe/sevk ayrımı ise mevcut çekimin sınırları nedeniyle ileri sağlamlık çalışmasına bırakılmıştır.

Tablo 5. Kaynak gruplarında tedarikçi ülke yoğunlaşması, 2023

Kaynak grup	İthalat (mlr $)	HHI	Etkin sayı	CR4 (%)	Başlıca tedarikçi (pay)
A01	13,50	1296	7,72	64,8	Rusya Federasyonu (27,9%)
C20	38,52	585	17,11	38,4	Çin (14,8%)
C19	23,86	2791	3,58	66,8	Rusya Federasyonu (51,2%)
B05-B09	7,30	2590	3,86	76,0	Rusya Federasyonu (47,6%)
D35	0,58	6766	1,48	100,0	Gürcistan (80,5%)
Geniş enerji	31,74	2572	3,89	61,9	Rusya Federasyonu (49,4%)

Not. HHI 0-10.000 ölçeğindedir. İthalat değeri kesin HS6 eşleşmelerini ve UN Comtrade primaryValue değerlerini kullanır. World satırı dışlanmıştır. Kesin/aday değer kapsamı A01'de yüzde 99,1, C20'de yüzde 99,9 ve geniş enerjide yüzde 99,9'dur. D35, mal ticaretinde gözlenen sınır ötesi elektrik kalemidir. Kaynak: UN Comtrade ve Eurostat CN 2023-CPA 2.1 dönüşümünden yazarın hesaplaması.

7. Sınırlılıklar

Çalışmanın ilk sınırlılığı, girdi-çıktı katsayılarının 2023 üretim teknolojisini sabit kabul etmesidir. Büyük ve kalıcı fiyat değişimleri firmaları girdi ikamesine, teknoloji değişimine veya üretim ölçeği ayarlamasına yöneltebilir. Bu tepkiler modelde yer almaz. İkinci sınırlılık, yıllık ve ulusal tabloların mevsimselliği, bölgesel üretim yapısını, firma büyüklüğünü ve kayıt dışı faaliyetleri gizlemesidir. Gıda ve tarımda ürünlerin biyolojik üretim döngüleri nedeniyle kısa ve uzun dönem etkileri farklılaşabilir.

Üçüncü sınırlılık değerleme ve kapsamdır. Temel fiyat etkisi, tüketicinin ödediği satın alıcı fiyatına vergi, sübvansiyon, ticaret ve taşıma marjları üzerinden bire bir dönüşmez. Bu nedenle CPA ürünlerinden COICOP tüketim sınıflamasına sayısal ağırlıklar olmadan geçiş yapılamaz. Mevcut 64 ürünlü tablo, özellikle işlenmemiş gıda alt kalemlerinin TÜFE sepetindeki ağırlıklarını tanımlamaz. Bu taslakta koşullu TÜFE senaryosu ana bulgulardan bilinçli olarak çıkarılmıştır.

Dördüncü sınırlılık, tedarikçi yoğunlaşmasının ikame edilebilirliği ve stokları doğrudan ölçmemesidir. HHI yüksek olsa bile alternatif tedarikçiler kısa sürede devreye girebilir. HHI düşük olsa bile lojistik boğazlar bütün kaynakları aynı

anda etkileyebilir. Kritik girdiler için teslim süresi, kalite standardı, sözleşme yapısı, stratejik stok ve taşıma rotası gibi bilgiler ayrıca gereklidir. UN Comtrade çekimleri 100.000 satır sınırında HS84 civarında kesilmektedir. İncelenen CPA kaynak grupları HS01-HS38 içinde kaldığından ana HHI kapsamı etkilenmemiştir, ancak ekonomi geneli için aynı dosyalar yeterli değildir. Değer payları emtia fiyatı farklılıklarını içerir. Miktar payı ve gerçek menşe/sevk ayrımı bu sürümde sınanamamıştır. Beşinci sınırlılık ürün toplulaştırmasıdır: C20 içinde gübre ile diğer kimyasal ürünler, C10-C12 içinde gıda, içecek ve tütün ayrılamamaktadır. Bu nedenle kaynak etiketleri toplulaştırmanın izin verdiğinden daha dar yorumlanmamalıdır.

7.1. Gelecek araştırma gündemi

İlk araştırma alanı, CPA ürün sonuçlarının hanehalkı tüketim sınıflamasıyla güvenilir biçimde birleştirilmesidir. Bunun için CPA-COICOP köprüsünün yanı sıra 2023 tüketim ağırlıkları, ticaret ve taşıma marjları, ürün vergileri ile sektör ve perakende fiyatları arasındaki geçiş katsayıları gerekir. Bu veri olmadan temel fiyat maliyet etkisini gıda TÜFE etkisi olarak adlandırmak doğru değildir.

İkinci alan, ikame ve dinamik uyumdur. Çok dönemli girdi-çıktı tabloları, firma düzeyinde tedarikçi değişimi, stoklar ve ürün bazında Armington esneklikleri bir araya getirildiğinde sabit katsayı varsayımı gevşetilebilir. Hesaplanabilir genel denge veya ağ tabanlı kısmi denge modeli, büyük ve kalıcı şoklarda üretim, ticaret ve refah etkilerini mevcut muhasebe katsayılarının ötesine taşıyabilir.

Üçüncü alan, tedarikçi riskinin daha ayrıntılı ölçülmesidir. Menşe ve sevk ülkesi, taşıma modu, liman ve koridor, sözleşme süresi, ödeme para birimi, yaptırım ve iklim riski gibi bilgiler HHI'nin açıklayamadığı ortak şokları görünür kılacaktır. Firma ve ürün düzeyindeki bu göstergeler, hangi çeşitlendirme veya stok yatırımının gerçekten dayanıklılık sağladığını sınamak için gereklidir.

8. Politika çerçevesi ve sonuç

8.1. Risk temelli izleme

İzleme sistemi, ulusal toplamların yanı sıra yüksek değerli HS6 ürünlerini de ayrı göstermelidir. Bu bölümde grup HHI'sinin ürün-ağırlıklı HHI'den düşük olması, toplulaştırmanın dar ürün bağımlılıklarını gizleyebildiğini ortaya koymuştur. Bu nedenle politika birimi grup düzeyini tarama, ürün düzeyini ise müdahale tasarımı amacıyla kullanmalıdır. Belirtilmemiş ülke kayıtları, menşe ve sevk ülkesi farkları ile yeniden ihracat da veri kalitesi göstergeleri arasında yer almalıdır.

Politika izlemesinin başlangıç noktası tek bir ithalat bağımlılığı oranı değil, kaynak-hedef matrisi olmalıdır. Her kritik girdi için toplam ithal gereksinim, hedef ürünlere maliyet katkısı, HHI, CR1, CR4, ürün-ağırlıklı HHI, alternatif

tedarikçinin devreye girme süresi ve stok gün sayısı birlikte izlenebilir. Girdi-çıktı katsayıları yeni tablo yayımlandığında, ülke payları ise yıllık veya daha sık aralıklarla güncellenmelidir. Böyle bir gösterge seti, geçici fiyat artışı ile yapısal arz darboğazını ayırmayı kolaylaştırır.

Bu bölüm Türkiye'nin tarım ve gıda sistemindeki ithal maliyet kırılganlığını, doğrudan ithal ara girdi kullanımı ile üretim ağı üzerinden taşınan dolaylı ithal içeriği ayırarak incelemektedir. 2023 ürün-tutarlı sistemde toplam ithalat gereksinimi A01 için yüzde 12,72, A03 için yüzde 9,94 ve C10-C12 için yüzde 20,30'dur. Dolaylı payın A03 ve C10-C12'de toplamın yaklaşık yarısına ulaşması, doğrudan oranların ağ maruziyetini eksik ölçebileceğini göstermektedir.

8.2. Kaynak ve hedefe göre politika araçları

C10-C12 işlenmiş gıdada baskın kanal A01 tarımsal hammaddedir. Sözleşmeli üretim, ürün standardizasyonu, depolama, lisanslı depoculuk, kayıp azaltımı ve verim artışı yerli arz sürekliliğini güçlendirebilir. Bununla birlikte işlenmiş gıda ihracatı bazı ithal hammaddeler sayesinde ölçek ve kalite avantajı elde edebilir. Bu nedenle amaç ithal girdiyi her koşulda azaltmak değil, yüksek kesinti maliyetine sahip girdiler için yerli ve dış kaynak seçeneklerini birlikte güvence altına almaktır.

A03 balıkçılıkta geniş enerji etkisinin öne çıkması, yakıt, elektrik, soğuk zincir ve taşıma verimliliğini aynı politika çerçevesinde ele almayı gerektirir. Liman altyapısı, soğuk depolama verimliliği, alternatif enerji kullanımı ve tedarik rotalarının çeşitlendirilmesi incelenmelidir. Enerji desteği uygulanacaksa genel ve süresiz fiyat sübvansiyonu yerine enerji verimliliği yatırımı, hedefli geçici destek ve ölçülebilir performans koşulları tercih edilmelidir.

A01 tarım için öncelik C20 kimyasal ürünler kanalının ayrıntılandırılmasıdır. Mevcut 64 ürünlü tabloda gübre, bitki koruma ürünleri ve diğer kimyasallar birlikte yer aldığından, yalnız gübreye özgü teşhis yapılamaz. Daha ayrıntılı ürün ve firma verisiyle gübre türü, menşe, kullanım yoğunluğu ve yerli üretim kapasitesi ayrılmalıdır. Enerji ve kimyasal kullanımında verimlilik, hassas uygulama teknolojileri, toprak analizi ve kayıp azaltımı maliyet maruziyetini ithalat yasağına göre daha düşük yan etkiyle azaltabilir.

Kaynak ayrıştırması hedefe göre farklı politika öncelikleri üretmektedir. A01 tarımda C20 kimyasal ürünler vekili, A03 balıkçılıkta enerji, C10-C12 işlenmiş gıdada tarımsal hammadde şoku öne çıkmaktadır. Dar üçlü şokun temel fiyat etkisi bu hedeflerde sırasıyla yüzde 0,999, 0,432 ve 1,170'tir. Geniş kaynak tanımında yüzde 1,108, 0,703 ve 1,339'dur. Tedarikçi ülke HHI'si aynı kaynakların coğrafi yapısının farklılaştığını göstermektedir: 2023 HHI'si C20'de 585 iken C19'da 2.791 ve geniş enerjide 2.572'dir. Böylece yüksek maliyet etkisi

ile yüksek tedarikçi yoğunlaşması aynı kaynaklarda zorunlu olarak kesişmemektedir.

8.3. Çeşitlendirme, stok ve yerli ikame kararları

Yerli ikame kararı da yalnız ithalat faturasına dayanamaz. Yerli üretimin birim maliyeti, ölçeği, çevresel etkisi, su ve enerji kullanımı, teknoloji gereksinimi ve aşağı akım rekabetçiliği birlikte değerlendirilmelidir. Daha pahalı veya düşük kaliteli yerli girdi, gıda fiyatlarını artırabilir ve ihracat performansını zayıflatabilir. Buna karşılık öğrenme etkisi, arz güvenliği dışsallığı veya çevresel fayda varsa sınırlı ve süreli kapasite desteği gerekçelendirilebilir. Politika aracı, bu fayda ve maliyetlerin açık karşılaştırmasına dayanmalıdır.

Stratejik stoklar sürekli üretim kapasitesinin yerine değil, geçici kesintiye karşı köprü olarak tasarlanmalıdır. Bozulabilir tarımsal ürünlerde stok maliyeti ve kalite kaybı yüksek olduğundan, depolama kapasitesiyle tedarikçi esnekliği arasında ürün bazında denge kurulmalıdır. Rafine petrol, kimyasal girdiler ve belirli yem hammaddeleri için optimal stok düzeyi hesaplanırken ithalat süresi, fiyat oynaklığı, bozulma riski ve üretim kaybı maliyeti dikkate alınmalıdır.

Tedarikçi çeşitlendirmesi en çok, ihracatçı ülkeye özgü şokların olası olduğu ve alternatif menşelerin aynı ürünü kabul edilebilir kaliteyle sağlayabildiği durumlarda değer yaratır. Bütün tedarikçilerin aynı boğazdan, ödeme sisteminden veya taşıma rotasından etkilenmesi halinde ülke sayısının artması gerçek dayanıklılığı sınırlı ölçüde artırır. Bu nedenle ülke çeşitlendirmesi liman, koridor, sözleşme vadesi ve ödeme para birimi çeşitlendirmesiyle birlikte değerlendirilmelidir.

8.4. Sonuç

Politika açısından öncelik, toplam ithalat gereksinimi yüksek, tedarikçisi yoğun ve kısa dönemde ikamesi güç kaynak-hedef bağlantılarının belirlenmesine verilmelidir. Bulgular özellikle enerji kaynaklarında tedarikçi çeşitlendirmesi, alternatif rota ve stok seçeneklerinin maliyet iletim analizine eklenmesini desteklemektedir. C20'de ise görece düşük ülke yoğunlaşması, maliyet etkisinin coğrafi çeşitlilikten bağımsız olarak yüksek olabileceğini hatırlatır. Tedarik çeşitlendirmesi, enerji ve girdi verimliliği, stratejik stok tasarımı ve yerli kapasite geliştirme kararları ürün bazında maliyet-fayda değerlendirmesine dayanmalıdır. Genel ithalat kısıtlamaları, üretim maliyetini artırma ve ihracat rekabetini zayıflatma riski nedeniyle sonuçlardan otomatik olarak türetilemez.

Kaynakça

Acemoglu, D., Carvalho, V. M., Ozdaglar, A., & Tahbaz-Salehi, A. (2012). The network origins of aggregate fluctuations. Econometrica, 80(5), 1977-2016. https://doi.org/10.3982/ECTA9623

Ahn, J., & Tan, B. J. (2025). Supply chain diversification and resilience (IMF Working Paper No. 25/102). International Monetary Fund. https://doi.org/10.5089/9798229011419.001

Alkın, H. (2020). Türkiye'nin ihracatının katma değer dağılımı ve ithal girdi bağımlılığı: 2000-2014 dönemi için küresel değer zinciri analizi. Akdeniz İİBF Dergisi, 20(1), 66-89. https://doi.org/10.25294/auiibfd.734201

Alp Coşkun, E., & Başkol, M. O. (2022). Türkiye ekonomisinin ithalat bağımlılığının incelenmesi: Girdi-çıktı modeli (2002-2012). Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9(1), 294-318. https://doi.org/10.30798/makuiibf.862579

Armington, P. S. (1969). A theory of demand for products distinguished by place of production. IMF Staff Papers, 16(1), 159-178. https://doi.org/10.2307/3866403

Aydın, A. (2021). Türkiye ekonomisinde ithal girdi bağımlılığının analizi. Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 12(2), 223-249. https://doi.org/10.54688/ayd.876593

Aydoğuş, O., Değer, Ç., Tunalı Çalışkan, E., & Gürel Günal, G. (2018). An input-output model of exchange-rate pass-through. Economic Systems Research, 30(3), 323-336. https://doi.org/10.1080/09535314.2017.1374243

Baqaee, D. R., & Farhi, E. (2019). The macroeconomic impact of microeconomic shocks: Beyond Hulten's theorem. Econometrica, 87(4), 1155-1203. https://doi.org/10.3982/ECTA15202

Barrot, J.-N., & Sauvagnat, J. (2016). Input specificity and the propagation of idiosyncratic shocks in production networks. The Quarterly Journal of Economics, 131(3), 1543-1592. https://doi.org/10.1093/qje/qjw018

Bayır, M., & Avcı, M. (2023). Türkiye ekonomisinde döviz kuru geçişkenliği: İthal girdi maliyetleri kanalının etkinliğine ilişkin ampirik bir analiz. Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(27), 18-40. https://doi.org/10.47129/bartiniibf.1273645

Boehm, C. E., Flaaen, A., & Pandalai-Nayar, N. (2019). Input linkages and the transmission of shocks: Firm-level evidence from the 2011 Tohoku earthquake. The Review of Economics and Statistics, 101(1), 60-75. https://doi.org/10.1162/rest_a_00750

Carvalho, V. M. (2014). From micro to macro via production networks. Journal of Economic Perspectives, 28(4), 23-48. https://doi.org/10.1257/jep.28.4.23

Demirkılıç, S., Özertan, G., & Tekgüç, H. (2022). The evolution of unprocessed food inflation in Turkey: An exploratory study on select products. New Perspectives on Turkey, 67, 57-82. https://doi.org/10.1017/npt.2022.9

Elliott, M., Golub, B., & Leduc, M. V. (2022). Supply network formation and fragility. American Economic Review, 112(8), 2701-2747. https://doi.org/10.1257/aer.20210220

Eurostat. (n.d.). CN 2022/2023/2024-CPA 2.1 correspondence tables [Data sets]. Retrieved August 15, 2026, from http://data.europa.eu/xsp/cn2022/CN2022_CPA21; http://data.europa.eu/xsp/cn2023/CN2023_CPA21; and http://data.europa.eu/xsp/cn2024/CN2024_CPA21

Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2021). The state of food and agriculture 2021: Making agrifood systems more resilient to shocks and stresses. https://doi.org/10.4060/cb4476en

Herfindahl, O. C. (1950). Concentration in the U.S. steel industry [Doctoral dissertation, Columbia University].

Hirschman, A. O. (1945). National power and the structure of foreign trade. University of California Press.

Hummels, D., Ishii, J., & Yi, K.-M. (2001). The nature and growth of vertical specialization in world trade. Journal of International Economics, 54(1), 75-96. https://doi.org/10.1016/S0022-1996(00)00093-3

Işık, S., & Özbuğday, F. C. (2021). The impact of agricultural input costs on food prices in Turkey: A case study. Agricultural Economics - Czech, 67(3), 101-110. https://doi.org/10.17221/260/2020-AGRICECON

Johnson, R. C., & Noguera, G. (2012). Accounting for intermediates: Production sharing and trade in value added. Journal of International Economics, 86(2), 224-236. https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2011.10.003

Koopman, R., Wang, Z., & Wei, S.-J. (2014). Tracing value-added and double counting in gross exports. American Economic Review, 104(2), 459-494. https://doi.org/10.1257/aer.104.2.459

Leontief, W. W. (1936). Quantitative input and output relations in the economic systems of the United States. The Review of Economics and Statistics, 18(3), 105-125. https://doi.org/10.2307/1927837

Miller, R. E., & Blair, P. D. (2009). Input-output analysis: Foundations and extensions (2nd ed.). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511626982

Nas, Ş. (2025). The effect of global value chains on the agriculture sector: An evaluation for Türkiye. Tarım Ekonomisi Dergisi, 31(2), 433-448. https://doi.org/10.24181/tarekoder.1718304

OECD. (2026). Trade in Value Added - Country notes: Türkiye. OECD Publishing. https://www.oecd.org/en/publications/trade-in-value-added-country-notes_f5cbfae2-en/turkiye_f72912ca-en.html

Özcan Kodaz, E. F., & Yürek, S. (2023). State-dependency in price adjustments: Evidence from large shocks (Working Paper No. 23/04). Central Bank of the Republic of Türkiye. https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/7928afc8-2c53-4b0f-881d-59e9df4baf20/wp23_04.pdf

Pierros, C., Rodousakis, N., & Soklis, G. (2024). Exchange-rate pass-through in Turkey with a supply and use model. Applied Economics Letters, 31(1), 24-30. https://doi.org/10.1080/13504851.2022.2121376

Ritzel, C., Möhring, A., & von Ow, A. (2024). Vulnerability assessment of food imports: Conceptual framework and empirical application to the case of Switzerland. Heliyon, 10(5), e27058. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e27058

Türkiye İstatistik Kurumu. (2025, 1 Eylül). Arz ve Kullanım Tabloları, Girdi-Çıktı Tabloları, 2023 [Veri seti ve metadata]. https://veriportali.tuik.gov.tr/tr/press/57943/metadata

United Nations. (2018). Handbook on supply, use and input-output tables with extensions and applications. United Nations Statistics Division. https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SUT_IOT_HB_wc.pdf

United Nations Statistics Division. (n.d.). UN Comtrade Database [Data set]. Retrieved August 15, 2026, from https://comtradeplus.un.org/

World Bank. (2020). Drivers of food price inflation in Turkey. World Bank. https://doi.org/10.1596/37481